خوشحال خان خټك

خوشحال خان خټك څوك و؟

خوشحال خان زوی د شهباز خان زوی د يحيی خان زوی د ملك اكوړي زوی د درويش محمد (مشهور په چنجو) زوی د تمن (اتمان) زوی د حسن زوی د شيخ علی زوی د عطا (هوتي) زوی د پټي زوی د اتو زوی د برګوېټ زوی د تري زوی د تورمان زوی د لقمان (مشهور په خټك) زوی د برهان زوی د ككي زوی د كرلاڼ دی، چي د خټكو په روايت د كرلاڼ (كرړان) پلار هوني نومېدی، او هوني د سړبن څخه بولي، ځيني مؤرخين يې د عبدالله اورمړ زوی ګڼي[1].

خوشحال خان په كرلانو كي يو صحيح النسب پښتون دی، چي د پلار او نيكه څخه د خټكو مشر او خان و، د ده پنځم نيكه ملك چنجو د مغولي اكبر پاچا په عصر كي (۹٦۳ _ ۱۰۱٤ هـ) په پښتنواله مشهور و، ملك اكوړی د ده زوی هم لكه پلار يو نوميالی پښتون و، چي د اكبر پاچا او د مغولو د امپراطورۍ له خوا د خپل قوم او د دغه ځای د پښتنو ملي مشر ګڼل كېدی، او د كابل د لاري ساتنه په ده اړه درلوده، ده سرای ودان كی، چي اكوړه يې هم بولي، تر ده وروسته يحيی خان او بيا يې لمسی شهبازخان د شاه جهان په عصر كي د پښتنو مشهور سردار او نامتو خان و[2] چي د مغولو تر امپراطورۍ لاندي يو امير او د پښتنو مشر ګڼل كېدی.

تولد :-

د جهانګير مغولي پاچا په عصر كي (۱۰۱٤ _ ۱۰۳۷ هـ) چي شهباز خان د (۲۲) كالو و، د ده په كور په اكوړه كي په ربيع الثاني د ۱۰۲۲ هـ كال سم له ۱٦۱۳ ع كال خوشحال خان وزيږېدی، چي وروسته نو دا سړی يو نامتو پښتون او غيور سردار سو، او په دنيا كي د پښتنوالي او د پښتو د ادب يې يو لوړ نوم پرېښو.

ملي مشر خوشحال خان :-

د خوشحال خان پلار شهباز خان خټك په ۱۰۵۰ هـ كال چي عمر يې پنځوس كاله و په يوه جنګ كي د يوسفزو ټپي او په پنجشنبې اول د شوال وفات سو [3] د پلار تر مرګ وروسته د خوشحال خان درې نوركوچني وروڼه وو، جميل بېګ، شمشېرخان، ميرباز خان، مګر دی د مشرتوب له پلوه د قوم په خانۍ او سردارۍ وټاكل سو، او ټوله اولس په مشرتوب ومانه، شاه جهان مغولي پاچا هم دی د پښتنو خان كی، او د مشرتوب فرمان دده په نامه له ډهلي څخه صادر سو[4]، شاه جهان چي د خوشحال خان قدر او احترام په ښه ډول كاوه، او په مغولي دربار كي يې ډېر نفوذ او اقتدار درلود[5]، د اجمير په جنګ كي چي د تاراګډهـ كوټ هيڅ چا نسوای فتح كولای، توريالي خوشحال خان دا كوټ مات كړ، او په لاهوركي د شاه جهان له حضوره څلور لكه روپۍ انعام وركړه سو، او د دوه نيم لكو روپو پټي وروبخښل سو[6].

خوشحال خان كه څه هم د مغولي دربار تر اثر لاندي و، او د مغولي پاچهانو په اطاعت يې ځان مكلف ګاڼه مګر ده د خپل قوم په منځ كي بشپړ استقلال درلود او د مغول مريي توب يې هيڅكله د خپل قوم له پاره نه خوښاوه، شاه جهان هم فقط د پښتنو آرامي غنيمت ګڼلې او د دوی داخلي آزادي يې نه ور وړانول، خان پخپله وايي :-

د هـــــــــــغه دور پاچا و

قدردان شاه جـــــــهان
د پلار ځای يې و ما راکړ
په اولس سوم حکــــمران
که د توري که د ورکـــړي
هيڅ مي پرې نښو ارمـان
واړه دېرش زره خټك دي
درست زما دي په فرمان
درست خټك ځما په دور
نامـور ســـــو په دوران

مګر تر شاه جهان وروسته چي د ده زوی اورنګزېب عالمګير خپل پلار بندي کړ او نور وروڼه يې يا مړه يا مغلوب کړه او په ١٠٦٩ هـ کي پاچا سو، ده د خپل پلار طرفداران او درباريان ټوله ورکول، نو خوشحال خان خټك د پښتنو ملي مشر هم چي د شاه جهان له ملګرو او مقربانو څخه و، او اورنګزېب بېرېدی چي مبادا دی به د شاه جهان د خلاصیٔ کوښښ وکي، نو يې وغوښته چي پښتانه مخذول کړي او خان هم ورك کړي.

پښتانه خو طبعاً آزادي غوښتونکي دي، او بل چاته سر نه کښته کوي، او پر خپل استقلال مين دي، خاص بيا خوشحال خان چي يو
صحيح پښتون سردار و، نو اورنګزېب خو دی په قوت سره نسوای ماتولای، له دغه جهته يې دروه او ټېټال ورسره وکړ، او خان يې په غوړه ژبه او احترام خپل دربار ته وغوښت، له بلي خوا يې د ده خپلوان
هم د خانیٔ او منصب په ژمنه او رشوتو او روپو وغولول چي خان د پاچا دربار دهلي ته ورواستوي، خوشحال خان که څه هم ډېر پوه او تجربه
کار سړی و، مګر د پاچا په عهد او قول او د خپلوانو په اصرار وغولېدی، او يوازي پېښور ته ولاړی، د پېښور حاکم د مغولي دربار په نغوته دی بندي کړ، او تحت الحفظ يې دهلي ته واستاوه، خوشحال خان د روژې په منځ کي د ١٠٧٤ کال دهلي ته ورسېدی او دا د پښتونخوا د بڼ خوشنوا بلبل، هلته دمغولو په بندکي تر څلوروکالو پوري بندي پاته سو، که څه هم د ده قوم په اتفاق د ده د خلاصیٔ له پاره ودرېدل او غوښته يې چي مسلح حرکت په دې باب کي وکي، مګر خان دوی منع کړل، او له جنګه يې وګرځول.

خوشحال خان خپل د بند حوادث په يوه حبس نامه کي چي (٢٢٠) بيته ده ويلي دي او په خپل بندکي يې د وطن په بېلتون کي ډيري سوځوونکي نارې او غلبلې وهلي دي :

د هيواد ياران مي هر زمـــان ياديږي
چي يې مخ په خوب کي ووينم ووياړم

خوشحال خان څلورکاله په ډهلي او رنتهبورکي بندي و، وروسته نو ايله سو اما هره ورځ به دربار ته حاضرېدی او د وطن د تګ اجازت يې نه درلود په دغه حال کي داسي شکوه کوي (٤ د رجب ١٠٧٧ هـ) :-

هـــــره ورځ ورتله دربار ته
ګـــــــوره دا څه مشقت دی
د بل حـــکم پرې زندان سي
چي پر خپل حکم عادت دی
نه شيرين خواږه ياران سته
نه د چا ســـره صـــحبت دی

په پای کي خوشحال خان په اګره کي په ملګري د خپلو خپلوانو فرصت وموندی او خپل وطن ته راغی، دلته نو بیرته خپل قوم پر ده راټول سو، او په وارو وارو یې د مغلو سره سخت او لوی جنګونه وکړل، او د پښتنوالي هوډ یې تر سره کړی، او پښتانه یې د خپلي آزادۍ د ساتني له پاره د مغولو په مخ کي ولاړکړه، مګر د یوې خوا د هند د دربار رشوتونو او روپۍ او د بلي خوا د خان د زامنو او خپلوانو نفاق، دی وکار ته نه پرېښو:-

زه غلیم د اورنګزېب یم
ســـــر په غره په بیابان
زه په ننګ د پښـتانه یم
دوی نیولي مـــــغولان

مغولیه دربار ډېر مبالغ د پښتنو د بې اتفاقۍ او د خان د ناکامۍ له پاره وشیندل، او د خان زامن یې له ده څخه پر خلاف کړه، خوشحال خان غوښته چي دوی د پښتو ننګه او هوډ پر ځای کړي، مګر دوی د مغولي دربار په رشوتو او روپو له ده سره ملګري نه کوله، او پخپله عیاشي بخت وه، له دغه سببه نو خان پخپل کلام کي هر ځای د دوی له لاسه شکوه کوي:

زویو مي خوی د خټکو نورکړ
څما په نقش یې پوري اورکــــړ
وخت د ګـــــټني د نام و ننګ و
بدو زامنو راڅخه خــــــپورکړ

خوشحال خان په دغه وخت کي چي دَ مغولو قوا دَ ده په بیرته نیو لو بخت وه هری خواته دَدُوی په مقابل کښې سفرونه اوتبلیغو نه کړي دي څوچه په پاېکي اورنګزېب پخپله ناچارسو، د ده مقابلې ته راووت.

اورنګزېب پاچا زړه ډك په لاهـــــــورراغی
ګوره کانده به څوك وران څوك به ودان سي

خوشحال خان تقریباً دوه کاله د مغولوله امپرا طورۍګ سره دمړانی مقابله وکړه دوه کاله پخپله اورنګزېب داټك پر غاړه ورته پروت
و:-

اورنګزېب راته یوکال وسو چه پرو ت دی
په صورت حیران پرېشان په زړه افـــګار

په پای کي چي د مغولو پاچا ، په قوه د پښتنو له ما تولو څخه عاجز سو، نو یې د رپو په زور پښتانه سره بېل کړه ، او د خان زامن او خپلوان یې پرده راولاړکړه :-

خزانې د هندوستان دي راخورې سوي
سره مهران دي ننو زي په کـــــــوهسار

خوشحال خان هرځای له خپلوانو او زامنو څخه شکوه کوي، او د مغولو د کامیابۍ او بري ذریعه هم دوی ګڼي:-

په بل غــشي بل ټوپك ویشتلی نه یم
که ویشتلی یم خوبیا پخپل ټوپك یم

د خوشحال خان سوانح ټوله په مشقت او تکلیف لړلي دي، د مغولی دربار د رقابت او مېرڅۍ تاب په هغه وخت کي بې له دغسي مېړه او ټېنګ پښتونه بل چانه درلود،دا ورنګزېب حکم د آمو له غاړې تربحر هنده پوري جاري و، او د مغولو د جهانګیرحرص او شهوت د پښتنو آزادي هم محو کوله، او نې غوښته جه دغه سپېڅلی او

غیور قوم پخپلو غروکي آزاد وي ، نو يې د خان و زو ی بهرام ته د خانۍ تطمیع ورکی، چه خان گرفتار کړي.
خوشحال خان چي اوس نو سپین ږیری اوزوړ سوی و، خپل مشر زوی اشرفخان متخلص په هجری ئې د قوم خان کړ، مگربهرام خان اشرف خان ونیولی او په ۱۰۹۳ هـ کي یې د مغولو په لاس ورکړ، چي لس کاله په بیجاپورکي بندی و، او آخرهم هورې مړشو(۷).
دلته نو بهرام خان د مغولو د لښکرو په قوت و غوښته چي خپل پلار ونیسی، سره د دغه چي خان خورا زوړ و د (۷۷)کالو و مگر گرفتاریې نه کړ، او افریدي ته جنی ولاړ(۸) او انزوا یې غوره کړه، په ادبي ژوندون کي یې د کتاب او قلم په ملگري د خپل حیات اواخر تېرول.او د پښتنو په لویو غروکي یې د ادب او علم په رڼا ژوندون کاوه :-

پسله بند دی دا عــــــــزم
د خوشحال د خـــــاطر جزم
یا نیولی مخ مــــــــکې ته
یا مــــــــــــغلو سره رزم
یا یو کــــــــنج د غره نیولی
نمونځ، روژه د لــوستو بزم

عالم خوشحال خان :-
خوشحال خان په کوچنیواله کي د خپلی زماني مروج علوم ټوله ویلي وه، د ده له کلام ښه ښکاره کیږي، چي ده اسلامي علوم لکه فقه، حدیث، تفیسر، او نور عقلي او فسقې علوم لکه منطق، حکمت، او ادبي علمونه او د فصاحت او بلاغت اصول لکه معاني، بیان، عروض قافیه او نور ټوله ویلي او عالم و. خوشحال خان سني مذهب مسلمان او حنفي و، دی وائي:-

د مذهب څښتن څلور دي پنځه ندي
حنفي سني مذهب د دین په کـار یم

خوشحال خان په هرکارکي د اسلامي شریعت پیرو و، او د خرافاتو او مزخرفاتو چي په دین گډشوي دي، مخالف و، او هرکله یي په دغه لارکي ښوونه او تبلیغ کاوه:-

هر چي شرع فرمایي په هغه کارکړه
مه عمل کـــــــوه په رسم په دودونه

علاوه پردې خان په تصوف او روحاني خوا کي معلومات لري چي په نورو مخوکي بې تفصیل و سي.

شاعر او ادیب خوشحال خان :-
پښتو شعر ترخان د مخه:-
هغه وخت چي خوشحال خان په دنیا کي د ادب، و پښتو ژبي ته یو مخلد او جاوید خدمت کاوه په دغه وخت کي د پښتو ژبي ادب ډېر محدود و، د پښتو د ادب د ژوندون تاریخ درې برخي لري.
(۱) لمړی دوره خوله ابتداء څخه بیا تر نهم هجري قرن پوري ده، چي په هند کي د مغلو او په ایران کي د صفوي کورنۍ پاچهي وه، تر دغه د مخه د پښتو اشعار ټوله طبیعي او غیر مصنوعي وه، او هغه سندري او نارې وې چي د طبیعت تر اثر لاندي به پښتنو ویلې، د اتڼ نارې، لنډۍ، سپرې بدلي، او نور اقسام چي اوس هم سته، د دغه

عصر ادبي آثار دي.

(۲) دوهمه دوره چي د مغولي بابر او د هند د پښتنو پاچهانو لودينا نوله آخره عصره څخه (۹۳۰هـ) بيا تر سنه (۱۰۰۰ هـ) پوري رارسيږي، دغه اويا يا اتيا کاله د پښتو شعر نيم مصنوعي دی، يعني نه پوره پرزاړه حال طبيعي دی، او نه پوره د صنعت او عروض او قافيه تر اثر لاندي سوی دی، په دغه دوره کي ډېر ادباء او ليکوونکی شته، لکه.

اخوند درويزه د ننګرهار، شيخ ملي يوسف زی، اخوندقاسم، ملاالف هوتك،کريم داد، بازيد(پيرروشن) چي د دغوټولو آثار نه پوره عروضی اشعار دي او نه پوره طبعيی.

(۳) دربيمه دوره د پوره عروضي او مصنوعي اشعارو ده، چي پښتنو اديبانو خپل شعرپر عروض اوقافيه او فنو نو د بلا غت برابر ويلي دي ، او له دغه عصره څخه چي اوس درې نيم سوه کاله کيږی ، د پښتو اشعارو عروضي دوره شروع سوې ده ، په دغه دوره کي ترخوشحال خان د مخه ميرزاخان انصاري، او ارزاني او دولت، او واصل او قلندر تېر سوی دي، چي خان ئې پخپله ذکر کوي:-

د ميرزا دېوان مي ومانېه په ګــــــوډي
مسخره مي ارزاني خوېشکي زمندکړ

خو شحال خان د ادبي مکتب مو سيس:-

تر خوشحال خان د مخه که څه هم څو تنو عروضي اشعار ويلي دي ، مګر هغه خدمت چي خان پښتو ته کړي او په دغه اندازه ډېر اشعار چي ده ويلي، او پرې يښي دي، له نورو څخه نه دي ليدل شوي ، د ده اشعار تقريباً څلوېښت زره بيته ته رسيږي هغه انقلاب چي ده د پښتو ژبي شعر ته ورکړی دی، نو دی هرکله په حيث د مؤسس او پلار د پښتو شعر منل کيږي. تر ده وروسته چي ټول ادباء راغلي دي په فکر او ډول کي يې دی مقتداء دی، د ده له نسله څخه نور مقتدر اديبان هم پيدا سوي دي ، چي مونږ بې پر خپل موقع ذکر وکړو.

شعرا وشاعري خو د انسان په خټه اخښلې سوېده، او ادب د انسانيت يو لوی او مهم جز دي، لکه ارسطو د يونان فيلسوف چي ادب د
فطرت محاکات او نقلي د انساني تأثراتو بولي، دغسي هم د پښتو
ادب ټوله پر دغه علمي کليه باندي بنا سوي دي خاص بيا د خوشحال خان ادبيات او آثار ټوله حاکي له هغو ذهني تاثراتو څخه دي چي
ماحول او محيط د ده په زړه کي کرله، دي د فطرت ترجان او د طبيعت ويونکې ژبه ده ، هر څه چي ويني، هغه په ښه ډول په وينا تصوير کولای سي!

خوشحال خان په هرراز شعرکي قوي لاس لري، عشقي، اجتماعي، فلسفي، وطني، اخلاقي او حماسي اشعار ډېر لري، د انساني فضائلو او دپښتنوالي د ښېګړو په بيان کي خو شحال خان يو پوره مو راليسټ (اخلاقي) او رياليسټ(حقيقي) اديب دي، په نقد او ادبي شجاعت کي هم ساري نلري، اما په دنيا کي دخياليت او ايډياليزم هم دومره جګ دی، چي لږ څه نور څوك پسي رسېدلای سي!

خوشحال خان موسس د هغه ادبي مکتب دی، چي وروسته ټولو د پښتو ويونکو او ژبه ورو خلقو د ده تقليد کړی دی، دی د خپل سبك استاد دی، نو ځکه مونږ ده ته د پښتو پلار ويلای سو.

ما خوشحال چي په ښتو شعر بيان کړ
د پښــــــتو ژبه به اوس په آبوتاب سي

موازنه اومقایسه :-

د پښتو شعرکه څه هم په ډېرو شیانو او خواصوکي د پارسي او عربي اشعارو سره نژدېوالي او قرب لري، مګر بیا هم ځکه چي محیط او د قوم ذهني او روحي خواص پر ادب اثر لري،نو د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزایا لیدل کیږي، خان یو مبتکر پښتون دی، د ده فکر په دنیا کي د ادب یوازي مقلد نه دی، بلکي له ځانه هم مضمون را ایستلای سي، د دې خبري اثبات د ده دکلام مطالعه کوي، مګر دلته موږ لنډه اشاره ورته کوو.

د عشق دنیا او د میني نړۍ یوه بېله دنیا ده ، د عاشق قلبی وار دات او د ده تأثرات پر بل چا نه قیا سیږي، مګر ملي خواص او اولسي ممیزات هر کله په دغه دنیا کي هم او ځارېږي، او لکه چي ادب د روحي تجلیاتو هنداره ده، دغسي ټوله ملي ښېګړی پکښي بریښي!

پښتانه خو په فطرت کي ملي غرور او د روح لوړ تیا لري، پښتون هیڅکله او په هیڅ ډول داسي خضوع نه کوي، چي د ده ملي غرور ته دي صدمه و رسیږي.

شبلي نعماني په شعرا لعجم کي لیکي، چي نسبت و پارسي شعر ته په عربي شعر کي شاعر هرځای غزت د نفس او غرور ساتي ، مین که څه هم وخپل محبوب ته اړ وي او وصال ئي غواړي، مګر دي دګدا په څېر نه دی ، البته جانباز دی ، مګر غلام نه دی، ومصیبت ته د میني تیار دی، مګرذلیل ندی.

مثلاً یو عرب ادیب خپلي میني ته داسي خطاب کوي:-

فلاتحسبي اني تخشعت بعدکم
ولا انني بالمشي في القید اخرق

یعني: دا ګمان مکوه ، چي زه په تاپسي خاشع سوم، او نه په بند سره زه له یو نه پاتیږم[۹] بل ځای عاشق وخپلي میني ته داسي وایي، چي ضمناً د خپل قوم مېړا نه او توریالیتوب ورښکاره کوي:-

اذا اسودجنح اللیل فلتات ولتکن
خطاك خفافاً فان حراسنا اسد[۱۰]

یعني: چي ماښام د شپې وزر تور سي، نو راسه، مګر پلونه ورو ورو بږده چي زموږ ساتونکی زمری دی.

مګر په پارسي ادب کي عاشق د میني په دنیا کي ځان دومره بایلي او بېخوده کیږي او د معشوق په مخ کي ځان دومره کښته کوي، چي ځان سپي هم بولي،

سحر آمدم بکویت بشـــــــــکار رفته بودی
توکه سګ نبر ده بودی به چي کار رفته بودی

حافظ وائي:-

شنیده ام که سګان راقلا ده مي بندی
چرا بګردن حافــــظ نمی نهی دسنی

د پښتو شعرکه څه هم له یوې خوا شدیداً د پارسي تر اثر لاندي سوی دی، او ادباو هرکله د غسي خیالات او افکار ذکر کړي دي، مګر بیا هم ځاي ځاي د پښتنو الي د روح لوړ تیا یې په کلام کي ښکاره کیږي، او پښتون عاشق هیڅکله ځان نه سپکوي، او خپل غرور او د نفس مناعت نه بایلي، په هغو ځایو کي چي د نورو په تقلید څه ویل سوي وي، دا سي اشعار بېل دي!

د خوشحال خان په کلام کي د پښتنوالي لوړ او ژوندي روح ښه ځلیږي، مثلاً په دې بیت کي د ځان لوړ تیا په څه ښه ژبه محبوب ته سي:-

مرګ لـــــــره واړه د دهـــــــلي لښـــــــکر راغلی

ته لا د خوشحال په مرګ ځان روغ نه ګڼې ننګ کړې

سربازي او توريالي توب په عشق کي هم د ده سره ملګري دي، او کورټ د ذلت او تحقير کار نه مني :-

يا به سره د خپل ورمېږ په وينو رنګ کړم
يا به کُنبل کړم دغه ستا شونډې ملوکي

يا :

مګر تا څخه ســــــــــامان د سلطنت دی
چي په هوډ مي سپينه خوله غواړې ختګه

يا :

په درست جهان به نه وي يو دما غوندي رسوا بل
ورځم توره وکښـــــلې چي مــــين واروم پر تا بل

د پښتنو عشق هم ښکاره او سپېڅلی دی، پټ پټانه نه لري، په نره توره مينه کوي، د عشق په دنيا کي خو مين او معشوق ډېر د راز ساتنه او پټول خوښ لري، او نه غواړي چي څوك په خبر سي.

زشوق ميروم و سوی تو ننګرم در بزم
برای آنکه فتد غير در ګــــمان دګر

عاشق له بيري د اغيارو او رقيبانو د خپل محبوب حال هم په ښکاره نه پوښتي :

بهر مجلس که جا سازم حديث نيکوان پرسم
که حرف آن مه نامهربان را درمـــيان پرسم

مګر د پښتنوالي په دنيا کي دا پټ پټانی نسته، د پښتون مينه او ميرڅي رډه بده ده، خوشحال هم وايي :

زه خوشحال کمزوری نه يم چي به ډار کړم
په ښکاره نارې وهم چي خـــوله يې راکړه

د خوشحال د عشق ميثاق داسي ټينګ دی :

که يې سر درومي له تنه، نـــــور په نه سي
د خوشحال چي د خپل يار سره ميثاق دی

خلاصه :-

د خوشحال خان په کلام کي هر ځای د پښتنوالي روح ښکاره دی، هغه چي په تقليد د بل چا ويلي سوي دي، ببل دی.

که مي حلق له تندي وچ سي په همت کي
پروا دار کله په حوض د کــــــــــوثر يم

نور د ده پښتني ادبي مزايا، د پښتنوالي او حماست په بيان کي وګورئ :

په دغه ډول د خوشحال خان کلام معنوي او مادي مزايا لري، خاص بيا په علومو د فصاحت او بلاغت پوه دی، اسرار د بيان ورمعلوم دي.

صنعت او ابتکار :

د خوشحال خان په کلام کي علاوه پر نورو ښېګڼو او معنوي خواوو ظاهري بدايع او صنايع هم سته، د شعر ټوله اقسام لکه غزل، قصيده، مثنوي، رباعي، قطعه ، تخميس، تسديس، ترجيع او نور لکه حماسه، رثاء لري. معشر او مربع اشعار د ده ابتکار دی، چي په پښتو کي يې ويلي دي.

شعري صنعتونه او بدايع يې په کلام کي خورا ډېر دي، د (۱۰) مخ لومړۍ بدله او د (١٤) مخ (ستړګي ستا) بدله د ذوالقافيتين مع الحاجب فن دی، په دغه ډول ذوقافيتين اشعار ډېر لري، په دې بيت کې صنعت د طباق راوستلی دی :

ښه چي سپين د زهد ليري له ما ګــــرځي
چي د تورو ته نژدي سي سپين هم تورکا

ته ښادي کړه زه به غم کړم
تا خندا زده زمـــا ژړا زده

يو وصال د ښو يارانو بل هــجران دی
چي خوشحال يې په خندا په ژړا کړی

په دغه آخرني بيت کي صنعت د لف و نشر مرتب هم سته، په تجنيس کي هم خان ښه لاس لري :
دوې دي توري ستړګي لکه دوې تـــوري بلا
دوې دي توري ورځي لکه دوې توري تر ملا

هغه کار لکه دوه تورو ستړګو وکا
هسي کار نه سي په تورو په لښکر

چا به راکړه په پالنګ دا هسي کښلـي
که مي نه وي په ازل په قسمت کښلي

د خان په کلام کي صنعت د ذولسانين هم ډېر راغلی، دی پښتواو پاړسي او هندي ګډوډ سره وايي، لکه په ۷۱،۱۰۲،۲۰۷،۳۷۳،۳۸٦ مخو کي چي ليکلي دي، په (۳۳۷) مخ (راته نيسي الخ) او په (۲۳٤) مخ (ښايسته الخ) صنعت د ردالعجز علی الصدر دی. د (۸۵٤) مخ په آخرنۍ رباعي کي صنعت د درو ټکو کلمو دی، او په دې رباعي کي صنعت د لزوم د متصل الحروف او تجنيس مراعات سوی دی :

ښې چين چين څښې پښتنې جني
په شـــين شين ځي شين جـــني
نن نغتي نشي تــشي پُښـــتني
تشي پښتنې فتــــنې شي ځني

دغسي هم دکتاب د پای په مخو کي صنعتونه د رقطا او غير منقوط او نور راغلي دي، خوشحال خان په ادا د نريو نريو خيالو او تازه افکارو غښتلی دی، ډېر ځله داسي مضامين وايي چي بالکل نوي وي، ابتکار د ده د کلام ګېڼه ده، مثلاً په دې يوه بيت کي ده يو جهان ابتکار او ډېر مضمون ځای کړی دی.

د عشق په دنيا کي ماښې، او د محبوب خوابدی دومره يو مبتذل او مستعمل مضمون دی چي هر شاعر څه پکي ويلي دي، محبوب چي خوابدی سي البته پر مين باندي ستم کوي، مګر د مين زړه چي هغه پرهارونه غواړي، هغه لا نه مومي، ځکه چي د ميني پرهار تر هر څه خوږ او خوښ دی :

خویش را بر نوك مژگان ستم کیـــــشان زدم
آن قدر زخمی که دل میخواست در خنجر نبود

د عشق دنیا عجیب نړۍ ده، ترخه پکي خواږه کیږي، او زهر پکي ګنی ښکاره کیږي.ښکنځل خو ترخي دي، مګر د عشق په دنیا کي ښېل خوند لري :-

دشــنام دهی و بر لب تو
روح القدس آفرین نوید

خلاصه چي په عشق کي د ماتي د دنیا واردات خورا ډول ډول او راز راز دي، خوشحال خان په دغه بیت کي اعجاز کوي :

په ماتي یې مرده شویو کره عید وي
په خندا یې جـــــــوهري کره ژړا وي

لومړی خو په دغه بیت کي صنعت د طباق او تضاد سته، د ماتي، اختر، خندا، ژړا تلازم ډېر خوږ دی، مطلب خو دا دی چي د عشق وژلی او د محبوب د مګاتي مقتولان خورا ډېر وي، ولي چي مقتولان ډېر سي البته مرده شوی خوښیږي او په خندا خو مرغلري له خولې څخه راتووي، نو چي مرغلري ډېري سي، البته وړیا کیږي، او د جوهري او مرغلري والا بازار کوټه کیږي، د کلام یوه لو برخه ساقطه ده، مګر مطلب ښه روښانه او اوڅار دی.

دا قدرت د بیان او په عین وخت کي فوق العاده بلاغت د خان د کلام له خصوصیاتو څخه دی. په دې رباعي کي چي ابتکار سوی دی هم خورا خوږ دی :

چي آئینې ته ښـــــکاره دیدار کړي
آئینه درسته سره ګـــــــــلزار کړي
چي شونډي کیږدي د جام پر مورګو
اوبه په جـــــــام کي رُب انار کړي

د فکر قهرمان :

د شاعر او ادیب نظر تر نورو رسا دی، هغه چي شاعر یې ویني هر څوك نه ویني، په پسرلي چي سره او زرغونه ګلان له مځکي څخه راووزي، وګړي خو دا ګلان د ننداري او خوند په سترګه ویني، نشاط او خوښي ځني مومي، مګر شاعر عبرت ځني اخلي، اوګوري چي دا خاوره چي نن ګلان ځني غوټیږي، پرون د کوم انسان د بدن خاوره وه !

دا فکر په شاعر کي خورا زوړ دی، هر چا څه پر ویلي دي، ابوالعلاء معري (٤٤٩ هـ) د عربي مشهور فیلسوف ژبه ور وایي :

حفف الوطاء ما اظن ادیم ال
ارض الامن هذه الاجـــــساد
و قبیح بناوان قدم الـــــعهد
و هو ان الآباء والاجـــــداد

یعني : قدمونه پر مځکه ورو ورو ږده، ولي چي دغه مځکه زموږ د نیکونو بدنونه او اجساد دي. د ادباوو تر منځ توارد او د فکر توافق دی، عمر خیام بلخي هم دغه مضمون ښه ویلی :

هر سبزه که بر کنار جوئی رســـته است
ګوئی زلب فرشته روئی رســــــته است

تا بر لب ســــــــبزه پا به خواری ننهی
کان سبزه زخاك لاله روئی رسته است

سعدي هم وايي چي يوه ورځ مي ترښخ پر مڅکه ووهله، دا بږغ څني راغی :

که زنهار اگر مردی آهســـــــته تر
که چشم و بناگوش و روی است وسر

د هندوستان مشهور اديب غالب دهلوی هم دا مضمون داسي وايي :

سب کهان کچهہ لاله وگل نمايان هـــــــوگئين
خاك مين کيا صورتين هونگی که پنهان هوگئين

يعني په خاوروکي ښکلي بدنونه پټ سوي دي، له هغو څخه لږ اوس د غاټوی په شکل راوتلي دي.

د خوشحال خان زوی عبدالقادر خټك هم دا مضمون په پښتو داسي ويلي دي :-

قدم په ورو ورو په احــــــتياط ږده
چي توري خاوري ښکلي مخونه دي

مگر خوشحال خان په فکرکي مبتکر دی، دا زوړ فکر ده په نوي ډول اما خورا خوږ اداکړی دی، چي زما په عقيده تر ټولو ادباوو اوړي، که د تقدير په سترگه ورته وگورو، البته راښکاره به سي، خان وايي :-

چي هونبره ښه مخونه په دا خاوروکي په گور دي
چي ديو لره وردروم گور و مـــــــــا وته ارم دی

وگورئ مضمون هغه مبتذل او زوړ مضمون دی مگر د پښتانه فکري ابتکار خو د نورو تقليد نه مني، خان هغه مضمون په داسي ډول اداکی، چي ساري نه لري.

نو خوشحال خان لکه د توري او ميدان قهرمان چي دی، دغسي د فکر او ادب قهرمان هم دی که د خبرو له اوږدوالي څخه نه بېرېدای پر دغه موضوع به مو اوږده څېړنه کړې وای، مگر اوس په دغه قدر اکتفاءکوو.

نقاد خوشحال خان :-

نقد د ادب يو مهم ټوك دی، د نوي دنيا په اصطلاح ادب بې له نقده هيڅ قيمت نه لري، بلکي مؤثر او گټه زېږوونکی ادب هغه دی چي د نقد په گېڼه ښکلی وي.

پوهان وايي : چي ادباء او شعراء په خپلو ادبياتو او نارو او غلبلو سره ملتونه ويښوي حال يې وراړوي، او د لوړتيا پر خوا يې بيايي، رشتيا هم دا ده، څکه تر هغو چي يو اولس پخپله کښته والي پوه نه سي، او خپل عيوب اوگوډې وراني ورښکاره نه سي تر هغو په اصلاح کي برى نه سي ميندلای، څکه نو نقد په ادب کي هم هغه موقع لري لکه په اجتماع کي چي يې ميندلی دی.

په دې باره کي د لويانو او تېرو مېړو څخه ډېر اقوال او دگټي ډکي ويناوي سته، قولوالحق و لو علی انفسکم، نبوي حديث شريف دی، چي دغه اساس ته نو په نوې ژبه ادبي شجاعت وايي.

خوشحال خان خو په نقدکي زيره او قوي ژبه لري، خاص بيا د پښتنو معايب او څني بد خويونه په غندنه سره يادوي، او هر ځای زيارکاږي چي دوی پخپلو عيبونو وپوهوي او د اصلاح خواته يې راولي، د ده د نقد ژبه ډېره تېره ده، پخپله وايي :-

څما ژبه نه ده اور ده
گـــزارونه د ټوپك کا

خوشحال خان لکه د توري مېړه چي دی، قلم يي هم په نقدکي د توري کار ورکوي، د توريالي قلم ښايي

چي دغسي وي:-

آفرين دي پر ويلو سه خوشحـــاله
چي د توري رژول کړې په قلم کي

خوشحال خان هرکله د پښتنو پر تېر عظمت چي د آسيا د يوې لويي برخي شاهنشاهان وه، افسوس کوي او هغه په خورا حسرت يادوي، قوم ويښوي، او د دوی د زاړه عظمت پر تحصيل ګماري :-

که رشتيا وايم شېرشاه دا هـــــــسي نه و
لکه موږ يو نه پيدا له کوهســـــــــــتانه
پښتانه چي بې ننګي کا څوك يې څه کا
ګورستان لره به درومو له ارمــــــــــانه
د ختـــــــــکو د نفاق له ناپوهـــــــــيه
يا چي غـــم لرم، له خــــــــپله خـاندانه
چاته وايم څه به کـــــښم څه هـــونبره ندی
چي تمام سي له مذکــــــــــــوره له بيانه

په نورو ځايو کي هم پر خپل قوم سخت تنقيدونه کوي، لکه : په ١٦٨، ٣٩٣، ٢٥١،٢٧٢،٣٨٥، ٧٢٧ مخو کي.

اخلاقي خوشحال خان :-

د خُلق په تعريف او د اخلاقو په خصوص کي د بشريت د پوهانو فکرونه مختلف او ډول ډول دي، چي موږ دلته لنډه اشاره ورته کوو، د انسانانو په زړو آثارو او هغو کتابونو کي چي اوس نو تر هغه زاړه کتابونه انسان ته نه دي پاته، مثلاً د هند په رګ ويد، او د زردشت په اوستا، او بيا په تورات شريف او د چين د کنفوسيوس او د بودا او نورو ټولو زړو آثارو کي اخلاق او د اخلاقو ښه ذکر سوی دی.

که څه هم اخلاقيات د فلسفې يو مهم ټوك دي، مګر داسي ښکاره کيږي چي پر اخلاقي مسائلو تر فلسفيانه بحث دمخه هم په انسان کي اخلاقي حس و، په ساده ژبه د اخلاقو تعريف داسي کيږي، سړی به څنګه عمل او څنګه ژوندون کوي؟ د انسان افعال تر مختلفو مؤثراتو او محرکاتو لاندي دي، محيط، ارث، تربيه، دودونه، رسوم دا ټوله پر اعمالو اثر کوي، نو اخلاق د عملي ژوندون له پاره ځني قواعد او ضوابط دي(١١).

په يونان کي د پوهانو نظريات د اخلاقو په باب کي يا دا وه چي اخلاق ټوله پر ذوق او خوند بناء دي، ٤٠٠ کاله تر ميلاد دمخه ارستيپس پر خوند Hondonisme د اخلاقو سټه ايښې وه، تر ده وروسته د ده نورو ملګرو يا شاګردانو لکه اپيکور (٣٤٢ _ ٢٧١ ق.م) Epicur د ده نظريه تعديل کړه، مګر يوه بله ډله چي د دوی مشر سقراط (٤٧٠ _ ٤٠٠ ق.م) Socrate او وروسته نو افلاطون Platon (٤٢٧ _ ٣٤٧ ق.م) او بيا ارسطو Aristo (٣٨٤ _ ٣٢٢ ق.م) غوندي نامتو پوهان په دغه ډله کي دي، دوی هغه اخلاقي نظريه واړوله او ويې ويل چي زموږ په اعمالو او خواهشو کي مطلب زموږ سعادت دی، او سعادت هم په ښو اخلاقو اړه لري، ښه اخلاق په پوهنه (معرفت) سره ميندل کيږي، سقراط اجتماعي سعادت تر شخصي سعادت دمخه کوي، افلاطون له سقراط سره په دې نظريه کي چي پوهنه د ښو اخلاقو سټه ده ملګری دی، او سعادت او ښه اخلاق هم غبرګولي سره بولي، ارسطو هم سعادت خيراعظم ګڼي(١٢).

رواقيون (چي د يونان د فلاسفه وو يوه ډله ده) پخپله فضيلت بالذات مقصد او غرض ګڼي، چي په زيار

سره يې انسان ميندلاى سي، خلاصه د اخلاقو پر اصل د پوهانو آراء مختلف دي، مگر دغه خبره چي آيا اخلاق اكتسابي دي كه ارثي هم تر څېړنه لاندي ده او پوهان ډول ډول آراء پكي لري، سقراط د فضيلت اساس عقل گڼي، نه عادت او تربيت، مگر ارسطو وايي چي فضايل د عقل او حكمت په ښوونه تر تربيت او مشق او پالني لاندي موندل كيږي(١٣) په اسلامي پوهانو كي شېخ محى الدين عربى (٥٦٠ هـ) وايي چي خُلق د نفس هغه حال دى، چي په انسان ټوله كارونه بې اختياره كوي، خُلق ځيني وخت غريزي وي او كله كله په رياضت او زيار ميندہ كيږي(١٤) د اسلام بل اخلاقي فيلسوف ابو علي ابن مسكويه هم عيناً د ابن عربي ملگرى دى، دى خير هغه شى بولي چي انسان د خپل ژوندون مقاصد په حاصلوي، يا يې په تكميل كوي، دى د ښو اخلاقو په فطريت او اكتسابيت كي جلا رأيه لري، وايي : چي ځيني خلك فطرتاً او په خټه كي فضيلت لري، ځيني بيا فطرتاً بدخُلقه وي، ځيني داسي وي چي نه ښه وي، نه بد، د دغه سړي نو په روزنه او تربيت او عادت سره ښه كېدلاى سي(١٥) د ابن مسكويه نظريه هغه ده، چي جالينوس يونانى فيلسوف يې هم دمخه ملگرى و (١٦) اوس نو دا خبره هم څېړنه غواړي چي آيا د انسان په خټه او سرشت كي ښه اخلاق اخښلي دي كه بد؟

زيوس Zeus يونانى رواقي فيلسوف (٣٠٠ ق.م) ښه اخلاق طبيعي او بد خوى كسبي گڼي، دى وايي انسان د ښو اخلاقو سره زيږي، بد اخلاق وروسته مومي(١٧). حضرت امام ابو حامد غزالي (٤٥٠ _ ٥٠٥ هـ) چي د اسلام يو اخلاقي فيلسوف او عارف دى هم وايي چي د سړي زړه يوه روڼه هنداره ده، او د بدو اخلاقو لوگى پر كېني، حضرت غزالي په دې فلسفه كي يو حديث شريف هم راوړى چي "اتبع الحسنه السيئه ليمحيها" يعني په هر بد پسي ښه كوئ، چي هغه وزدويي (١٨). حضرت امام د اخلاقو د ښېگڼي له پاره زيار او عادت او جهاد لازم گڼي، او بد خويونه اكتسابي گڼي، چي قابل د اصلاح دي(١٩).

مگر بالعكس شېخ محى الدين ابن عربي د دې طرفدار دى چي بد اخلاق د انسان پر طبيعت غالب دي، او په جبلت كي يې بد اخلاق وراخښلي دي(٢٠).

تر دې پوهانو وروسته د اروپا فلاسفه او مفكرين هم په دغه موضوع كي متضاد افكار لري، ژون كوك (١٦٣٣ _ ١٧٠٣ ع) د معرفت د نظريې خاوند وايي : چي انسان له هر معنوي او ارثي اثره څخه پاك زيږي، د ده طبع چي يوه پاكه هنداره ده وروسته په تربيه هر څه قبولوي، تر ده وروسته روسو د فرانسې نامتو فيلسوف Rousseau (١٧١٢ _ ١٧٧٨ ع) هم د ده ملگرى دى(٢١).

د پسيكولوژۍ علماء او ځيني نور فلاسفه لكه بركلي Berkely (١٦٨٤ _ ١٧٥٣ ع) او د ده ملگري خُلق د طبائعو مزاوجت او د نفس د خصائصو د نښتو نتيجه بولي، چي د خارجي عواملو تر اثر لاندي دي، چي دوى هم گويا د روسو د فكر ملگري دي، اما مالبرانش Mallranche (١٦٣٨ _ ١٧١٥ ع) فرانسوى فيلسوف وايي چي : ټوله ښه يا بد اخلاق د انسان سره يو ځاى زيږي، نفس هيڅ نوى شى په ده كي نه سي زياتي كولاى(٢٢). كانټ Kant (١٧٢٤ _ ١٨٠٤ ع) او د ده ملگري لكه فخته Fichte (١٧٦٢ _ ١٨١٤ ع) هيگل Hegel (١٧٧٠ _ ١٨٢١ ع) د اخلاقو په اړولو قائل نه دي، او وايي چي د اخلاقو د اصلاح له پاره د نسل او د ټولو انسانانو اصلاح ضرور ده، كانټ، يو (اصلي صورت) فرض كړى دى، چي هغه نو فطريات او غرائز دي، چي د انسان د دماغي او عصبي ساختمان تابع دي(٢٣).

شوپنهاور (١٧٨٨ _ ١٨٦٠ ع) چي د متشائمينو فيلسوفانو مشر دى، هم د اخلاقو په تغير قائل نه دى، مگر وروستني هغه فلاسفه چي د پداگوژي يعني علم تربيت پوهان دي، لكه هربرت سپنسر H.Spencer (١٨٢٠ ع) نيتشه Nietzche (١٨٤٤ _ ١٩٠٠ ع) او نور ... د اخلاقو د اصلاح له پاره د روزني د علم طرفداران دي، سپنسر

وايي : د زمانو اوړدوالی او د خارجي قواوو تضيقات په اخلاقو کي تحول اچوي چي اجتماعي فلاسفه هم په دغه قايل دي.

اسلامي اخلاقي نظريه :

اوس چي موږ د دنيا د پوهانو اخلاقي نظريات لږ څه ذکر کړه، را به سو چي زموږ مقدس دين څه فرمايي؟

اسلام خو د اخلاقو بشپړ کوونکی دی، لکه چي حديث شريف دی : "انما بعثت لا تمم مکارم الاخلاق" يعني زه د اخلاقو د بشپړوالي له پاره راغلی یم[٢٤].

د اخلاقو بشپړوالی او تکميل خو په دې صورتو کي ممکن دی :

(١) هغه اخلاق چي په ژوندون کي لازم دي، په يوه قوم کي له دغو څخه ځني لږ وي، نو چي هغه ومومي دا نو تکميل دی.

(٢) دوهم دا دی چي کوم خُلق په اندازه سره لازم وي، مګر په کوم قوم کي تر هغي اندازې ډېر وي، چي هغه ډېروالی يې لږ سي دا نو تکميل دی.

(٣) درېيم دا دی چي په يوه قوم کي د ژوندون لازمي اخلاق نه وي، نو چي دغه پکي موجود سي، تکميل ورته وايي.

اوس به نو وګورو چي اسلام څنګه د اخلاقو تکميل کړی دی :

(الف) اسلام چي دنيا ته راغی په انسانانو کي بد او ښه اخلاق ګډوډ وه، ځيني اخلاق تر اندازه ډېر او ځيني تر خپله ټکانه لږ وه، او ځيني ښه خويونه کورټ نه وه، نو د دې له پاره اسلام هغه خويونه چي په اندازه کي ډېر وه لږ يې کړه، او هغه چي لږ وه حد وسط ته يې راوسته، او ځيني اخلاقي لوازم چي نه وه، هغه يې بشريت ته تبليغ کړه، د اسلام اخلاقي اساس خو اعتدال دی، چي ټول فطري قوا په اعتدال سره استعمال سي، دا اعتدال چي د اخلاقو د فلسفې اصطلاح ده، د شريعت او قرآن عظيم په ژبه صراط مستقيم ورته وايي، چي په ډېرو آياتو کي د قرآن عظيم ستايلي سوي دي (والذين اذا انفقوا لم يسرفوا ولم يقتروا وکان بين ذالك قواماً) يعنی د خدای مريی هغه دی چي په خرڅ کي اسراف او تنګي نه کوي، بلکي منځنی رفتار کوي.

په دې ډول اسلام خپله اخلاقي نظريه ټينګه کړه، او د انسانانو د اخلاقو د ښه کولو له پاره په تبليغ او ښوونه او تربيت قايل دی، اسلام وايي چي هر انسان د ښه او بد د تميز له پاره نفس لوامه لري، او پخپل ځان خبر دی[٢٥]، يعني د بدو په کړن کي نفس لوامه سړی ملامتوي، حضرت رسول په يوه حديث شريف کي فرمايي : (البر حسن الخلق و الاثم ما حاك فی صدرك وکرهت ان يطلع عليه الناس) يعنی : ښېګڼه ښه خوی دی، او ګناه هغه ده چي ته يې خوښه نه لرې، چي نور دي په خبر سي. د دې اخلاقي نظريې طرفداران په فلاسفه وو کي هم ډېر دي، د علم الاخلاق په اصطلاح کي دغه اخلاقي پټ ضمير، يعني نفس لوامه، وجدان يا اخلاقي حاسه بولي، اسلام دغه د فطرت نقاده قوه ټينګوي، او په تبليغ او ښوونه يې په خلکو کي کري، وروسته نو د دغي قوې ټينګار په يوه بله ذريعه کوي هغه نو احتساب دی، چي په اصولو د تلقين د علم النفس پر ډول سم، د نفس لوامه او وجدان تقويه او ملګري کوي، ځکه نو تبليغ او امر په معروف د اسلام يو مهم جز دی، يأمرون بالمعروف و ينهون عن المنکر و يسارعون فی الخيرات (آلایه).

د خوشحال تربيوي او اخلاقي نظريه :

خوشحال خان د انسان فطرت او خټه و هر څه ته مستعده بولي، او د انسان د لوړتیا او سړیتوب له پاره روزنه ضرور ګڼي، دی وایي چي انسان هم کښته کېدای او هم لوړېدای سي او د فطرت هر راز ارتقاء ته مستعد وي :-

دا سړی چي فرشته دی هم شیطان دی
که سړی و خپل عمل ته نـــــګران سي
یو په بد عمل کي ځي تحت الـثراء ته
بل په ښه عمل کي پاسه په اسمان سي

په دې دوو بیتو کې د انسان د فطرت دوه پلوه وښوول، وروسته نو خپله تربیوي نظریه داسي څرګندوي :-

تربیت که د باغوان له لاسه مـــــــومي
په هر ځای باندي ګلونه د بوستان سي
هر استاد سره چي کېني یو ځـــو ورځي
د هغه هــــــــنر په ده کي نمایان ســـي
د نېکانو په صحبت کي به ښه کــــېږي
اولیا له اولیا نه راعـــــــیان ســــــــي
د مـــــغلو سره کېناسته مـــــــغل سه
د افغان سره که کېني نور افغان سي
د خوشحال سره که کېني یو څو کاله
دا د غره خټك به واړه شاعـــران سي

خوشحال خان وایي که یو وار د سړي په بده تربیه سره بد خویونه په دماغ کي کېناسته، بیا یې بېول او لېرل کول هم ګران کار دی :-

که بد خوی په چا کي کېني نور عادت سي
عادت نه درومي له شــــــــــخصه په تعذیر

په دې نظریه کي د ټینګار د اعتباد چي ګوستاولوبون د فرانسې وروستني فیلسوف یې طبیعت ثانوي بولي، خوشحال خان کټ مټ لکه د اوسنۍ زمانې د علم النفس او د روزني علماء دغسي تفکر لري، اما په نظریه کي د وراثت او فطریت د اخلاقو هم لکه ځیني فلاسفه چي دمخه مو نظریات ذکر کړه خان صائب نظریات لري، او په بدیهي الفاظو او ښکاره تمثیلاتو خپله نظریه تمثیل کوي :-

چي وودلي وي په ذات توره شړۍ
سپینول یې و هر چا وته دي شـاق

یا :-

د عسل سره یې خوره خوږه به نه سي
مړغونې چي ترخه ده په میــــــــــثاق

یا :-

که کارګه غوندي یې فهم وي خوشحاله
هیـڅ استاد به شین طوطا نه کړي ناطق

دا نظریه کټ مټ د اوسنیو لویو علماوو او د روزني د علم د پوهانو لکه ویلیام جیمس د امریکا او نورو ... نظریات دي، زموږ په مشرقي پوهانو کي هم اکثر پوهان خاص بیا سعدي په ډېرو ځایو کي د دې نظریې

سیله کړې ده.

د خوشحال خان اخلاقي نظريات عيناً هغه نظريات دي، چي اسلام يې لري، د انسان د فطرت انحطاط او ارتقاء قرآن عظيم په دې ژبه ښيي (لقد خلقنا الانسان فی احسن التقويم، ثم رددناه اسفل السافلين) دا خو د انسان هغه لوړتوب او کښته والی دی چي خوشحال خان يې په لوړو بيتو کي له مشکوه ا ّلهی څخه اقتباس کړی دی، وروسته نو په (الا الذين آمنوا و عملو الصالحات) کي چي د نبوت د تربيت نتايج دي بيا د روزني او پالني ګټي ښه ښکاره دي. خان پخپله اخلاقي او تربيوي فلسفه کي دغسي د خپل دين او قرآنه استفاده او استفاضه کړېده، او په دې ژبه دا آسماني اسرار او فيوض بيانوي :-

چي ظلوم جهول ياديږي، کُنت کنزاً هم پوهـــيږي
ته و دا ته نظر مکړه چي دا غوښي استخوان يې

دغه بدله ټوله په (۵۹۱) مخ کي وګورئ. دغسي هم د ۱۱۷، ۱۶۰، ۲۲٤، ۵۱۷ مخو په بدلو کي دغه حقايق ښه بيان سوي دي.

ځکه چي خان په دنيا کي د اخلاقو د تبليغ او تربيت په ګټو پوه دی، نو دی هر کله پخپله کلام کي د ښو خويونو تبليغ او د بدو خويونو تقبيح کوي، او په ډول ډول اخلاقي مضامين لري، چي تاسي به په دې کتاب کي هر ځای خاص بيا په رباعياتو او قطعاتو کي وګورئ.

فلسفي خوشحال خان :-

فلسفه خو د انسان د ذهني ارتقاء سره يو ځای پيدا سوې ده، او د فلسفې خاوندان له ابتداء څخه تر اوسه پوري په بشر کي د لوړ مقام څښتنان دي.

په شاعري کي خو هم فلسفه له ابتداء څخه ګډه وه، بلکي فلسفه د ادب روح دی، او فلسفي افکار د ټولو ملتو په شاعري کي سته، فلسفه خو د شيانو د حقايقو درك دکماهي او پېژندنه د هغو شيانو ده چي په عقل او خارجي حواسو اړه لري[۲۶] د فلسفې لومړی حد د علومو مينه او منځ يې حتی المقدور د موجوداتو د حقايقو پېژندنه ده او پای يې علم او عمل دی[۲۷] ځکه چي شعر هم د طبيعت ترجماني، او د فطرت او ضمير ږغ دی، او د شيانو په حقيقت کي تفکر هم د انسان په خټه اخښلی دی نو شعر او فلسفه پر يوه نقطه تقاطع کوي.

د مشرق ډېر شعراء او ويونکي سړي فلسفي افکار هم لري، په پارسي کي د سعدي، حافظ، بيدل، خيام او ابن يمين او نورو کلام د فلسفې څخه ډك دی. په عربي کي هم د اموي او عباسي دورو ويونکي په شعر فلسفه ګډوي، لکه ابوالعلاء او احظل، مهيار، بشار او نور د پښتو شعر هم په فلسفه کي د پارسي او عري سره نژدېوالی لري، شعراء ډېر ځله فلسفي افکار په خپلو ويناوو کي ښکاره کوي، د خوشحال خان اخلاقي او تربيوي فلسفه خو موږ دمخه وښووله، اوس به نو د مثال په ډول د ده ځيني فلسفي افکار هم ښکاره کړو :

معنوي فلسفه :-

لکه د اخلاقو په بحث کي چي وښوول سوه، د بشر د پوهانو ډلي پخپلو افکارکي سره بېلي دي، ذوقيون د بشريت ټوله ژوندون او مصالح پر خوند بنا کوي، ماديون د ظواهرو پر خوا دي، مګر خان خو په فلسفه کي د هغه تفکر طرفدار دی، چي انسان يوازي دغه ظواهر او خوند نه بولي، بلکي ځيني معنوي و روحي خواص او مزايا هم ورته ثابت بولي، دوی وايي : ښايي انسان په دې ظاهري شيانو کي پاته نه سي او باطن صفا کړي او لرونکی د معنويت سي. ولي چي په دغو ظاهري اکثرو شيانو کي چي اساس يې ذوق دی حيوان هم د انسان سره

شريك دى، حال دا چي انسان خو انسان دى، او حيوان نه دى .

خوشحال خان دغه فلسفه چي د بشر اكثر پوهان يې مبلغ دي، ډېره بيانوي د ده په كلام كي هر ځاى و حقايقو او معنوياتو ته بلنه سته، او يوازي ظواهر د بشريت له پاره لازم نه ګڼي، مثلا وايي :-

د سړي قدر قيمت په اعــــــتبار دى
چي خواږه ورځني ولاړل ګنى كاه سي

خوشحال خان وايي دا د دنيا خوندونه او لذتونه ټوله فاني دي، د فاني او بې پايه شي غوښتنه پوهي نه ده، ځكه نو انسان ته د معنوياتو پلټنه ضرور ده :-

اورنــــګزېب چي آرايش د تخت و تاج كا
تخت و تاج به يې مرګى تاخت و تاراج كا
په جهان كـــي به يې پاتو ښه بد نـوم سي
ده زده چاري د كسرا كه د حــــــجاج كا؟

حيرت :-

فلسفه خو د حقايقو پر درك بنا سوې ده او فيلسوف هغه څوك دى چي د دغه كاره سره مينه لري، مګر كه تاسي ټوله د دنيا فلسفه وپلټى او د پوهي خاوندان وپوښتى هيڅوك د حقيقت په درك كماهي نه دى كامياب سوى، پوهان وايي : چي د پوهۍ پاى حيرت دى، سقراط هغه وخت پوه سو، چي پخپله ناپوهي وپوهېدى، د دنيا لوى لوى فلاسفه په پاى كي پخپله ناپوهي او عجز قايل سوي دي، امام فخر الدين رازي د خپل عمر په پاى كي وايي : (معلوم شد كه هيچ معلوم نشد)، بوعلي سينا وايي :-

دل ګر چه درين باديه بسيار شتافت
يك موى ندانست ولى موى شګافت
اندر دل من هـــزار خـــورشـيد بتافت
و آخــــــر بكـــــــمال ذرهٔ راه نيافت

لامارك ويلي دي : چي زموږ ټوله علم تر دې نه زياتيږي چي موږ په خپل جهل اقرار وكړو. سپنسر د انګليسانو فيلسوف هم داسي په خپله ناپوهي قايل دى : "د شيانو د حقايقو د پوښتني په جواب كي ببله دې څه نه سواى ويلاى چي په هيڅ نه پوهيږو". خلاصه د حقايقو پلټنه و انسان ته مقدور نه ده، تر دې اندازې چي ځيني فلاسفه په لا ادريت هم قايل دي، او د فلسفې پاى دغه حيرت دى و بس !

فن المحبآ فما ادق فنه
متحير فــيه اما الرازى

خوشحال خان هم يو مفكر او پوه پښتون دى، دى عقل د ټولو حقايقو د پلټني او تحقيق قابل نه بولي، او پر خلاف د عقليونو خپله فلسفه داسي ښكاره كوي :-

مكړه نادانه د نـــــــــــكړو كار دى
دا چي پرې خېژې غاښى دشوار دى
خر دي كمزورى زبون لـــــــيده سي
چي دي پر ايښى دا هونبره بار دى

خوشحال خان چي هر څه په عقلي سير كي زغرد سوى او خپله قوه يې د فلسفې په لار كي صرف كړې ده، په هيڅ نه دى پوهېدلى او په حيرت كي ډوب دى، دى وايي :-

ما چي نظر وکړ په ذرات په موجـــــــــــودات
ګول په جهان راغلم ترې به ګول دروم هیهات
یو څادر تر میان وي فهم پاتو سي له کـــــــاره
دا هونبره کیسي هونبره ادراك د ســــــــماوات
هیڅ ولي نبي یې درست اسرار مـوندلي نه دي
لویه کارخانه ده که وګـورې کـــــــــــــائنات

حیرت خو په حقیقت کي د فلسفې پای او نتیجه ده، له سقراطه تر ابن سینا پوري ټوله و پاخه مقام ته د فلسفې په دغه ځای کي رسېدلي دي، خان د دغه حال په بیان کي څرګنده ویناوي لري، مثلاً وایي :-

حیران یم نه پوهېږم چي زه څه یم څه به سم
له کومه یم راغلی بیا به کوم لوري ته ځـــم
جهان یو کټوری سو زه په مثل د مېږي یم
حیران پکي جاروزم لاس و پښې پکي وهم

تر دې لا لوړ یو ګام ورهیسته خوشحال خان په فلسفي ژبه د دنیا حقیقت داسي ښکاره کوي :-

دنیا وته چي ګورم کاروبار ته د وګـــــــــړي
د اوړکیو تماشې دي زه یې هم ورسره کړم

د ژوندون فلسفه :-

د ژوندون اسرار خو کماهي چا نه دي موندلي، او د فلسفیانو د پلټني پای لکه لوړ چي مو وویل، دغه حیرت او ناپوهي ده، مګر د ژوندون د تېرولو او ډول په باب کي هم پوهان مختلف او ډول ډول آراء لري، که په لنډو الفاظو سره ووایو، فلاسفه په دغه موضوع کي دوې ډلي دي، لومړۍ هغه ډله ده چي د نفي د خوا طرفداران دي یعني د ژوندون پر ځای یې مړینه مدنظر ده، دوی د ژوندون د ترخو او مشکلاتو په مقابل کي تېښته کوي، نه ټینګار، دا هغه مقام دی چي زموږ په اشنا الفاظو کي بېخودي ورته وایي، دوهمه ډله هغه پوهان دي، چي په تنازع للبقا قایل دي او دنیا د زیار او جهد میدان ګڼي، او وایي چي د انسان ښېګڼه په دغه کي ده چي د مادې په تسخیر کي تل جګړه او زیار وکړي.

د لومړي فکر سته په زاړه یونان کي افلاطون او د ده ملګرو ایښې وه، او په اوس عصر کي دا فکر د قنوطي او متشائم پوهانو خاص بیا د بدلیدونکو مشر شوپنهاور له خوا په نوي ډول او نوې ګڼه راوتلې ده.

د دوهم فکر سیله کوونکي خو د یونان د یمقراطي او مادیون پوهان وه، چي په نوې دنیا کي کانټ د دغه فکر روزونکی او نیتشه یې په مقابل کي د نفي کوونکو قنوطي پوهانو خپروونکی دی، دا ډله د اثبات او جهد للبقا پر خوا دي، او نیتشه د ژوندون فلسفه د اقتدار پر غوښتنه بنا کوي، د انګلیسي ډاروین د نشو و ارتقاء فلسفه خو هم پر دغه اساس ټینګه ده او د ژوندون له پاره جګړه د ده د مادي فلسفې اساس دی "ته له دغه ځایه ولاړ سه چي زه دلته کېنم" دا مسلك د خودۍ او ځان ځانۍ طرفدار دی، او نن ورځ هم په دنیا کي دغه فلسفه پر مختللې ده، ملل هم لکه افراد، خپلواکي غواړي، او د بل چا اقتدار چي د خودۍ نافي دي، له ځانه اړوي.

د المان قنوطي فیلسوف شوپنهاور وایي چي : ځان ځاني اصل او سته د ټولو ناورینونو او ویرونو ده، تر هغو چي سړی ځان د ژوندون مرکز ګڼي، راحت ته نه سي رسېدلای، دی وایي چي ژوندون او د ژوندون خواهش یو غم دی، نو تر هغو چي دغه خواهش ورك نه سي غم هم نه ورکیږي، نو په حقیقت کي غم ثابت او اصل دی، خوښي د غم له لړوالي څخه مینده کیږي، په شاعرانو او ویونکو کي خو د دغه دواړو مسلکو طرفداران سته، مصلاً

ابوالفرج روني وايي :-

عنقای مغربست درین دشت خـــــرمی
خاص از برای محنت و رنج است آدمی

فردوسي د دې بلې خوا عقايد داسي وايي، او جنګ اساس د حيات ګڼي :-

اګر خود نزادی خردمند مرد
نبودی ورا روز ننګ و نــــبرد

حکيم سنايي دا ميدان د تنازع للبقا په دې ډول عارفانه تنقيد او تصوير کوي :-

این جهان بر مثال مرداریست
کرګسان ګرد او هـــزار هـــزار
اي مر آن راهمی زند مـــخلب
آن مر این را هـــمی زند منقار

که دې دوو فلسفو ته په غور وګورو، راښکاره به سي چي حقيقت په اعتدال کي دی او امر په قرار د اسلامي مسلك بين الامرين دی، د دې زمانې په پوهانو کي د هند مشهور اديب او فيلسوف علامه اقبال چي د اروپا د فلسفې مکاتب يې لوستي او يو محقق سړی دی، ده اسلامي د ژوندون فلسفه غوره کړې ده، چي اعتدال او صراط مستقيم دی، اسلام که څه هم له يوې خوا دنيا فاني ګڼي، او حب د دنيا د ټولو خطاوو سر بولي،"حب الدنيا رأس کل خطيئه" اما په عين زمان کي مسلمانان په جد او جهد سره هم امر کوي، ولي چي اساس د حيات دغه جهد دی، نو اسلام خو نه لکه ماديون يوازي دنيا د تنازع للبقا ميدان بولي او نه لکه رهبانيون او قنوطيون د دنيا په نفي او ترك امر فرمايي، بلکي امر بين الامرين دی، او سعادت هم په اعتدال کي دی.

د دنيا وراني خو لکه په رهبانيت کي چي ده دغسي هم په ماديت کي ده، رهباني د جد او جهد ميدان ته نه راځي، مادي تل پر دنيا سري اتري ولاړ وي، د نن ورځي مدنيت وراني چي پوهانويني، هم د ماديت له افراطه څخه ده.

اسلام نه په رهبانيت او نفي انسان وکښته والي ته بيايي، چي لا رهبانيه فی الاسلام او نه يې په دنيا کي داسي غوټه کوي، چي پای يې جګړه او وراني سي، (اعدلوا فهو اقرب للتقوی). علامه اقبال دغه اسلامي فلسفه چي په حقيقت کي اساس د ټولو ښېګڼو ده په دې ډول په دوه بيت کي ښه ادا کوي :-

تنی پیدا کن از مشت غــــــباری
تنی محکم تراز سنګین حصاری
درون اودل درد آشــــــــــــــنایی
چو جوئی درکـــنار کــــــوهساری

زموږ پښتون فيلسوف خوشحال خان په دې باب کي خورا پخه فلسفه لري او نظريات يې ډېر صائب دي، علامه اقبال خو د فلسفې دغه جګ مقام پسله ډېرو ويلو او لوستلو څخه ميندلی دی، د برلين او لندن د فلسفې مکاتب يې غوښتي دي، وروسته نو د مشرق په ټولو فلسفو کي ګرځېدلی دی، مګر زموږ پښتون نامتو سردار خو د پښتنوالي په فطانت او پوهي دغه حقيقت ښه ليدلي او ويلي دي، د پښتونخوا په لويو غرو کي يې د يونان او عربو او اروپا د فلسفې لب لباب ميندلي او ږغولي دي.

موږ به لاندي د ده مهم افکار په دغه موضوع کي د فلسفې لنډ لنډ وښيو، پسله دغه څخه به نو تاسي پخپله دې پښتون ته د يوه نامتو فلسفي او مفکر لقب ورکړی .

د خوشحال خان د ژوندون فلسفه هغه د اعتدال فلسفه ده چي د نبوت له مشکوه اقتباس سوې ده، ځکه

نو خورا پخه او ټینګه ده.
شوپنهاور وایي : "اویاکاله کیږي چي زه فکر وهم، اما ښېله دې مي بله نتیجه نه ده اخیستې، چي انسان د دې له پاره دی، چي په ویر او ناورین کي به مري". خان وایي :-
خلق واړه د اندوه په دریاب ډوب دي
کله کله له دریابه ســـــــــر بلندکا
دا هغه فکر دی چي ښادي او خوښي د ویر لړوالی بولي، خلق د ویر د دریاب څپو اخیستي دي، خوښ او مسرور خلک داسي دي، لکه مفروق چي کله کله له اوبو سر راوباسي، بل ځای وایي :
ما په دا جهان کي غوښته مونده نه سوه
که په بل جـــــــــهان پیدا سي خرمي
چي په هیڅ ساعت خالي نه وي له غــمه
مـــــــګر غم لره پــــــیدا دی آدمي
بل ځای دا فلسفه په دې ژبه څرګندوي :-
خواره حـــــــــــیرانه بني آدمه !
چي دي خمیر دی خاوري له غمه
یو دم که وخاندې په دا دنیا کي
پیا دي ژړا وي په څـــو څو دمه
خوشحال خان ویر د انسان په خټه اخښلی ګڼي، او په دغه نظریاتو سره دی د بدبینۍ او تشائم د مسلك Pessimism ملګری دی، دی دا هم وایي چي ویر د ژوندونه سره لازم دی، ځکه چي که ویر نه وي، خوښي به هم نه وي، د ترخو په سبب د خوږو قدر ښکاره کیږي :-
په باغ کي خلك په مېوه شخوندکا
په خوله کي هره مېوه خپل خوندکا
ترخه هم ښه دي په دا جـــــهان کي
د خوږو قدر ترخه څرګــــــــــندکا
داګویا د ده د نظریې یو فلسفي او ظاهري تعلیل او برهان دی.
دا خو د خان نظریات وه په غم کي، مګر سره د دې هم خان په دنیا کي د کار او عمل یو جدي روح لري، او د مادي دنیا د انسان له پاره د زیار او جهد یو ارت ډګر ګڼي.
په دې ډول دی په بین الامرین قایل دی، په یوه خوا کي مفرط نه دی، د ده حیات که څه هم په ډېرو آلامو لړلی او ډېر ناورینونه پر ورغلي دي، سره د دې هم د ده د جهد روح نه دی مړ، او د نړۍ د څپو سره د مېړاني مقابله کوي، له دغه بیته د ده د پښتنوالي عملي روح ښه ځلیږي :-
د جهان غمونه ټوله پکي ځای ســول
شکر دا چي زړه مي لوی راکړوما هم
خوشحال خان د زمانې د حوادثو سېلۍ ته داسي دی لکه غر، چي هیڅکله نه ښوري او نه اثر پرکولای سي :-
د عالم ډېري خبري لور په لور توري لښـــکري
زړه مي نه خوځي له ځایه غر خو هسي وي کنه
د هر شاعرکلام د ده د اخلاقو او زړه او د ده د نفسیاتو هنداره ده، فقط دغه یو بیت کافي دی چي زموږ

د فیلسوف او پښتون ادیب د پښتنوالي ثبات او د زیار او جهد فلسفه دي څرګنده کي، نو یې لنډه دا ده چې خان د ژوندون فلسفه یوازي غم او درد او نری والی نه بولي، او نه یوازي د تنازع او جګړې پر خوا دی، بلکه یوه معتدله فلسفه یې غوره کړې ده، چې و تحقیق ته نژدې ده.

صوفي خوشحال خان:-

د تصوف په تسمیه او اساس کي پوهان ډول ډول افکار لري، حضرت معروف کرخي یې د رباني حقایقو تعقلً او قشمیري یې د "انتهایي حقیقت پوهنه" بولي[۲۸]. په اصل کي خو متصوفانه افکار په ټولو زړو ملتو کي هم وه، د هند ویدانت او د نوي فلاطونیت د فلسفې افکار خو اکثر د تصوف سره سموالی لري، فلسفه او تصوف تر دې اندازې سره ګډ دي چې د تصوف نوم هم ځیني علماء له سوف مشتق او معرب ګڼي، ابوریحان بیروني (٤٤٠ هـ وفات) لیکي :

"هذا رای السوفیه، و هم الحکماء، فان السوف بالیونانیه الحکمه و بهاسمي الفیلسوف پیلاسوپا ای محب الحکمه و لما ذهب فی الاسلام قوم الی قریب من رأیهم سموا باسمهم ... [۲۹]"

حکیم عمر خیام بلخي وایي : چي اهل تصوف په تفکر او اندېښنه سره د معرفت غوښتنه کوي، د باطن تصفیه، د اخلاقو تهذیب، د نفس نامانته پاکي، د طبیعت له تورکنو څخه کوي، چي دا لار دمعرفت له پاره تر ټولو ښه ده[۳۰]، حضرت امام غزالي هم خپل وروستنی تحقیق او سمه لار تصوف ګڼي[۳۱]. نو تصوف یو مسلك دی چي اسلامي پوهان وایي، په قرآن عظیم کي چي هر ځای د کتاب سره لفظ د حکمت راغلی دی، مطلب پکي دغه پاك مسلك دی[۳۲]، په سورهٔ بقره کي دي "و یعلمکم الکتاب و الحکمآ" په حدیث شریف او سنت نبوي ﷺ کي د ایمان سره احسان ذکر سوی دی (لکه په صحیح بخاري ابواب الایمان کي) حضرت شاه ولي الله صاحب دهلوي محدث وایي، چي په احسان کي مطلب اسلامي تصوف دی[۳۳]. ځیني پوهان تر ډیري پلټني وروسته په دې قایل دي چي تصوف پر دوه ډوله په مسلمانانو کي راغلی دی، یو فلسفیانه تصوف دی چي د اسلام اکثر حکماء او پوهان په دغه ډله کي دي، لکه ابن سینا، فارابي، خیام او د اخوان الصفا لیکونکی، چي د دوی فلسفه د اشراقیت او د نوي فلاطونیت له مدرسو څخه اخیسته سوې ده[۳٤].

دوهمه ډله د اسلامي او دیني تصوف والا ده، چي دغه ډله هم څه نه څه فلسفي افکار لري، مګر استفاضه و استفاده یې له مشکوه د قرآن او سنت نبوي ده، اسلامي عرفاء ټوله په دغه ډله کي شامل دي چي مشران یې حضرت امام غزالي، شیخ محی الدین عربي، حضرت ابن تیمیه، حضرت مولانای رومی (بلخي) او نور مشاهیر عرفاء او متصوفین دي.

په عربي او پارسي ادب کي خو د دغو دواړو مسلکو خاوندان لیدل کیږي او تصوف د پارسي ادب روح دی، شبلي نعماني وایي چي تر تصوف دمخه پارسي ادب یو خالي کالبت و[۳۵]، لومړی حضرت شیخ عطار او مولانای رومي او نورو شاعرانو تصوف په پارسي ادب ګډ کی، چي تراوسه پوري تصوف د ادبیاتو روح دی.

په پښتو ادبیاتو خو هم لومړۍ ابتداء سوې ده، د پښتو د شعر لومړۍ نشو ونما ادبي ارتقاء د مغولي اکبر پاچا له عصره شروع کیږي، په دغه وخت کي په هند او ایران کي د تصوف مسلك غالب و، او د ننګرهار او اټك په پښتنو کي یو سړی و، چي بایزید بن عبدالله نومېدی، او اصلاً د کندهار له خوا او وروسته په اورمړ کي د کانې کورم میشته سو، دا سړی وروسته په پیر روښان مشهور سو، او ډېر مریدان یې ومیندل، د اکبر پاچا له صوبدار سره یې سخت جنګونه وکړل ، دا سړی یو کتاب هم لري، چي خیرالبیان یې نوم دی، او اقوال یې ټوله متصوفانه دي[۳٦].

پیر روښان په هند او ایران او تورکستان کي ډېر سفرونه کړي وه، د ده عقاید و باطنیه او قرامطه ته مایل دي، او لکه اخوند درویزه چي لیکي ده په پښتو په پارسي په هندي اشعار ویلي او خپل افکار يې پکي راوړي دي[۳۷]. پیر روښان په پښتو او پښتو ادب کي افراطي او فلسفیانه تصوف افکار داخل کړه، او اخوند درویزه هم د ده په مقابل کي مخزن الاسلام او ارشاد الطالبین او تذکره الابرار کتابونه نشر کړل، د پیر روښان شاګردانو هم ټوله تصوف په پښتو کي داخل کړه، میرزا انصاري چي یوسفزی و، یو کامل دېوان د تصوف په پښتو جوړ کړ [۳۸] تر دوی وروسته نو تصوف هم د پښتو اشعارو، یو مهم ټوك سو، او ټولو شاعرانو پر دغه موضوع څه څه ویلي دي، لکه عبدالرحمن، حیمد، عبدالعظیم، ارزاني او نور ...

د خوشحال خان تصوف :

خوشحال خان په تصوف کي ښه ویل او خواږه اشعار لري، د ده تصوف اسلامي دی، که څه هم کله کله د فلسفې ګراني ویناوي او غامض بحثونه هم کوي، مګر د افراط له خوا څخه ځان ګواښي، خوشحال خان په طریقت کي د شېخ رحمکار مقلد دی، او د ده تصوف هم لکه چي له دغه مشعله رونېږي، دلته به موږ د خان ځیني متصوفانه افکار ولیکو :

د جمال مشاهده :

د عرفان او تصوف په اساس کي د قدرت د جمال ننداره ګڼه ده، عارف د دنیا مختلف مناظر ګوري، او د هر یوه څخه د عرفان او تحقیق برخه ټولوي، په قرآن عظیم کي چي ډېر ځایونه د قدرت د آثارو د مشاهدې ارشاد سوی دی، د ارشاد د هدایت سته ده، (وفی الارض آیات للموقنین و فی انفسکم افلا تبصرون "الذاریات ۲۰ _ ۲۱").

دا دنیا یوه ښکلې دنیا ده هر شی یو نظام او تناسب لري، عارف چي هر شی ویني د حقیقت نور پکي ځلیږي، او د جمال وړانګي ځني غورځي، عارف له مصنوع د صانع د قدرت مشاهده کوي، او له دغي لاري لوړ مراتب مومي، سعدي وایي :-

برګ درخـــتان سبز در نظر هوشیار
هر ورقش دفتریست معرفت کردګار

دا مسئله په تصوف کي دومره عامه ده، چي هر څوك په یو راز تعبیر په کوي :-

زنده در عـــــــالم تصویر همین نقاش است
خواب غفلت همه را برده و بیدار یکی است

دا هغه مقام دی چي "الله نورالسموات والارض" کي ذکر دی، صوفي د دغه نور په ننداره کي دومره محوه کیږي چي پای يې حیرت دی، ابن فارض مصري وایي : "زدني بفرط الحب فیك تحیراً" !

خوشحالخان په دغه موضوع کي ډېر دمخه دی، دی لکه صوفیه انسان عالم کبیر بولي، او د انسان له پاره د ځان پېژندنه د معبود معرفت ګڼي،او په "من عرفه نفسهُ فقد عرف ربهُ" قایل دی، د کتاب په لومړۍ بدله کي وګورئ، خان د انسان د بدن عجائب یو یو ښیي، وروسته نو د معرفت فلسفه او د خپل تصوف سته پر ټینګوي او وایي :-

هر وېښته چي په صورت باندي لیده سي
که پر خیر سي د شناخت ور به درته وازکا
خـــــــاص بنده د خدای هغه ګڼه خوشحاله

چي د ځـــــــان په معرفت يې سرفرازكا

خوشحال خان د معرفت په دنيا كي ښېله دغو ظاهري حواسو، چي د مادي خواص دي، يو ښېل روح او ښېل باطني حواس هم مني، چي هغه نو د معرفت وړ بولي، چي په هغو سره حقايق درك كيږي :-

عارفان د سر په سترګو ګوتي كيږدي
د خپل زړه په سترګو ګوري تماشا كي

دا دنيا د ننداري ميدان دى، او له هري خوا د معرفت انوار اوري :-

په هر لــــــوري نوبهار دى غوړېدلى
سترګي وخوره جي به دا ننداره نه كا

خوشحال د مصنوعي له ليدو څخه د صانع قدرت مني، او په دې ډول استدلال كوي :-

كه دي سترګي د عرفان سته مبارك سه
د ګلـــــــزار په ننداره چي استقلال كړي
ګل ته هسي رنګ و بوى وركـړى چا دى؟
د لاله د ګل چـــــــا هسي پاڼي لال كړي

د جمال په ننداره كي سړى حيرت ته ځي، او په پاى كي له هر شي څخه د معرفت برخه اخلي.

په و تورو خاورو هسي حسن وركا
زه حيران پاتو په صنع د خالق يم

خان په دنيا كي تر مادي قوت روحاني واك مهم ګڼي، او دا د تصوف فلسفه په داسي ژبه وايي :-

د صورت په زور قوت، غر نه ماتيږي
كه خبر يې د كــــــوهكن په زور قوت
چي د روح قــوت پيدا سي قمر شق كا
پر هر لـوري يې په مخ درومي نصرت

په دې بيتو كي د خان د تصوف افكار ښه څرګند دي :-

راسه وغـــــــــــړوه سترګي
د جهان ننداره ګـــــــــــوره
چي ښايست لري په ستوريو
د آسمان ننداره ګـــــــــــوره
د دې خپل وجود په باغ كي
په هر شان ننداره ګــــــــوره
چي هر ګل وته نظر كـــــــړې
د باغوان ننداره ګـــــــــوره

وحدت :

وحدت د تصوف روح دى، صوفي لومړى د نفس تزكيه او تصفيه كوي وروسته نو له ماسوى الله څخه ځان ژغوري، په هره اندازه چي د ده دغه عزلت او ليري والى له ماسوى الله څخه ډيريږي، هغومره د وحدت خوا

ته نژدې کيږي، څو په پای کي په ټوله کائناتو کي ببله يوه (واحد) بل څه نهويني، چي د نورو فنا راغله، نو د حق وجود پاته سي و بس. دا مقام په تصوف کي ډېر لوړ دی، صوفيان پکي ورك دي. منصور بن حلاج په دغه لار کي ځان بايلو، اوحدي کرماني وايي :-

پس باش يقين که نيست والله
موجود حقيق ســــــــوی الله

د وحدت مسئله په تصوف کي لومړی د شهود په ډول وه، وروسته د وحدت الوجود په ډول سوه ، په دې بيت کي دا دواړه ډوله خلص تعبير سوي دي :-

هر چيز که نشان هســــــتی دارد
يا پرتو روی اوست يا اوست ببين

خوشحال خان هم د تصوف د دغو خوږو څخه برخه لري، د هغه وخت چي حقيقي جمال په هره خوا کي ويني وايي :-

که مسجد ګــــــورې کـــه دير
واړه يو دی نسته غـــــــــير
يو مي بيا موند په هــر څه کي
چي مي وکــــــــــړ د زړه سير
هغه ځای په ســـــــــير ګرځم
چي ترې نه رســــــــيږي غير
په احـول بانـــــدي يو دوه سي
ځـــــــکه نسته باندي خــــــير
خوشحال يو ويني خوشحال دی
ورته ورك دی غـــــير و زيـــر

د دنيا د پوهانو جدال، د فلاسفه و قيل و قال د حقيقت په لار کي ډېر دي، ماديون يوې خواته ځغلي، عقليون بله لار اخلي، خوشحال خان دغه اختلاف د ناپوهۍ له پوله ګڼي او وايي :-

خلق ناديده دي په خبرو پسي ځـــــغلي
جار تر عارفانو چي په حال دي پوهېدلي
دواويا مذهبه پکي هونبره قال و قـــيل
واړه سر هوا پخپل مطلب پسي دي تللي
واړه نور د لمر دی هم دننه هم دبانـــدي
هر چرته دا نور دی پر هر ښهر په هر کلي

په دې بيتو کي خوشحال خان د شېرازي حافظ هغه مشکل حل کړی دي چي دو اويا مذهبه يې ورك کړي :-

جنګ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه
چون نديدند حقيقت ره افسانه زدنـد

دا حقيقت چي حافظ يې ستايي، هغه حقيقت دی چي خوشحال خان يې بيانوي (واړه نور د لمر الخ) د عارفانو د عرفان پای دغه دی چي خان ويلي دي :-

يار مي هسي رنګ ځائي وکړه په سترګو
چي و هر لوري ته ګـــــورم واړه دی دی

دا دی د رياضت او تصوف او مجاهدې او سير آخر، چي يوه بل عارف هم ويلي دي :-

در هر چه بنگرم تو پـــديدار بودهٔ
ای نانموده رخ تو چه بسيار بودهٔ

فنا :

فنا د تصوف مهم مقام او د سنګړو ډېکه لار ده، څو انسان دا لار پرې نه کي د وحدت مقام ته نه سي رسېدای. شېخ عطار قدس سرهٔ وايي : (التوحيد اسقاط الاضافات) ، صوفيان د ځان فناعين فنا بولي، او د (موتوا قبل ان تموتوا) مطلب هم دغه ګڼي ، فنا په مجاهده سره موندله کيږي او ډېر زيار غواړي، چي انسان تر خپلو ټولو طبيعي خواهشو تېر سي، خوشحال خان دا د تصوف مقام داسي ښيي :-

همېشه که ژوندون غواړې درته وايم
همېشه کوه د نفس سره جـــــــهاد !

خان د وحدت د لاري سلوك تر هغو نه مني څو سړی نفی د ماسوی الله ونه کي :-

بيا ها له يګانګي له حاله لاف کـړه
که د غير اندېښنې له زړه خرج کړې

بل ځای دا مجرا په دې ډول څرګندوي :-

که دا خپل صورت دي نيست په عشق کي نن کړی ای خوشحاله
بيا دي ځان د هستۍ لاف کړه وايه زه هم هســـت د ده يم

مړينه او ژوندون :

لکه چي نور انسانان مرګ ته د بيري په سترګه ګوري، بالعکس متصوفين بل نظر ورته لري، دوی مړينه عين ژوندون ګڼي، او وايي چي د انسان روح د عالم قدس سره کار لري چي بدن مړ سي، نو روح خپل مرکز ته صعود کوي، مولانای روم په مثنوي شريف کي دغه مسئله ښه اوڅاروي:-

اين بقاها از فنـــاها يافـتی
از فنا پس رو چرا برتافـــتی
در فناها اين بقاها ديـــــده
بربقای جسم چون چسپيده

صوفيه تل د مړيني په ارمان ژاړي او خپل مرکز ته ارتقا غواړي :-

بشنو از نی چون حکايت ميکند
وزجدائی ها شــــــکايت ميکند
کز نيستان تامـــــرا ببريده اند
از نفيرم مرد و زن نالــــيده اند

خوشحال خان هم لکه پاخه صوفيان د انسان مرګ وصول د څاڅکي و يم ته بولي، او وايي :-

په څه شان راغلم په څه شان درومم
قطره چي ببله سي درومي بيا يم ته

ځکه چي په مرګ کي روحاني ارتقا ده، نو مرګ تر ژوندون ښه دی، ولي چي توره اوسپنه د هنداري په څېر روښوي.

چار د مرګوتي معايـــــــــنه ده

ښه تر ژوندونه هر آئـــــــينه ده
پښ تېشه ماته کا آئينه سازه کا
چي تر تېشه نه ښه آئـــــــينه ده

خپلوي او مينه :

تصوف د خپلوۍ او ميني دنيا ده د صوفي په نظر کي دنيا د قدرت د جمال مظهر ده، نو چي دی د حقيقت په سترګو وګوري، هر ځای د هغه جمال تجليات او انوار ويني :-

چشمی داری و عالم در نظر است
ديګر چه معلم وکـــــــتابت بايد

نو ځکه د صوفي په نظر کي دنيا ټوله محبوبه ده، د هيچا سره دښمني نه لري ، حافظ په دغه مرغ د کونينو سره په روغه کي دی :-

زيمن عشق بکونين صـــــلح کل کردم
تو خصم باش و زما دوستی تماشا کن

خوشحال خان چي دې مقام ته راسي نو وايي :-

له دو اويا مذهبه سره به ســـــــــاز وکړي له دله
خوشحال که خبر سي په تحقــيق د عشق دکېشه

خوشحال خان له دغه متصوفانه فکره يو اجتماعي فکر هم مومي، او د بشر پرګندو او د انسانانو پر ډول ډول اختلافاتو افسوس کوي، او
وايي :-

يو يې اصل سره دوه اويا مذهبه
خدايه څه بنی آدم فريق فريق سه

اخلاق :

د تصوف سټه اخلاق دی، تزکيه د نفس او سموالی د اخلاقو خو و صوفي ته لومړۍ وظيفه ده، خوشحال خان خو د اخلاقو و سمون ته ډېر اهميت ورکوي، د ده کلام اکثر اخلاق دي، رضا، قناعت، صبر، خاکساري، درويشي، انزوا، د وګړو چوپړ، په ورين تندي ژوندون، پټه خوله والی، تحمل او نور ټوله ښه اخلاق ده په خپل کلام کي ستايلي او توصيه يې په کړې ده، چي تاسي بې په مطالعه کي دکتاب ووينی.

پښتون خوشحال خان:-

هر ملت ځانته ځيني خواص او مزايا لري، چي هغه نو مايه د افتخار د ده وي، د هر ملت پسيکولوژي (روحيات) بېل دي او اخلاق او دودونه يې له نورو څخه جلا دي. چي په هغو سره پېژندل کيږي او په هغو اخلاقو سره لوړيږي، يا کښته کيږي !

د علم الروح پوهان خو دغه اخلاق او مزايا او ملي خواص د ملتو د ژوندون سټه ګڼي او وايي چي هيڅ ملت ببله خپلو ښېګڼو ژوندی نه پاتيږي:-

انما الامم الاخلاق ما بقيت
فـــان ذهبت اخلاقهم ذهبوا

پښتون خو يو اصيل ملت دی او هر کله پخپلو ملي ښېګڼو ژوندی دی، د پښتون ملت او ملي خواص ټوله پښتنواله بولي، او په پښتنو کي پښتنواله مخصوص اصول او قوانين لري، د پښتو لار د پښتنو زوړ اجتماعي ميرات دی، پخوانو پښتنو ټولو تر دغو اصولو لاندي ژوندون کاوه، خوشحال خان خو د پښتنو اديب دی، نو د ده کلام هم له پښتنوالي ډك دی، د پښتو او پښتنوالي خواص او مزايا خورا ډېر دي، چي جلا کتاب غواړي، مګر موږ دلته د خوشحال خان د وينا د پښتنوالي خوا ښکاره کوو:-

(۱) پښتون خو فطرتاً په اخلاقو او اجتماع کي عاجز دی، او بې ځايه کبر نه لري، مګر دا تر هغه وخت چي څوك د ده پر حقوقو تجاوز ونه کي، د پښتنوالي حکم دا دی، چي پښتون پر ځان باندي د بل تعرض نه سي منلای، خوشحال خان دا د پښتو لار داسي ښيي :-

که په تـــــوره يې جواب ورکړې مردي ده
چي وجود دي څوك آزار کاندي په چوب

(۲) په ګرانو چارو او مشکلاتو کي ټينګار او ثبات د پښتنوالي لوی رکن دی، پښتون سر بايلي مګر ميدا نه پرېږدي، خوشحال خان پخپله هم د دې ميدان زمری دی، ده اويا کاله په پښتنواله د ډېرو ناورينو سره د زمري په څېر مقابله کړې ده، دی وايي :-

پر جـــــهان د ننګيالي دي دا دوه کاره
يا به وخوري ککرۍ يا به کامران سي

دی دومره پر ځان ويسا او اعتماد لري، چي فقط ځان د ټولو مصائبو په مخ کي کافي ګڼي :-

د مـــــــزريو مړنتوب په لښکر نه وي
مېږ يې هر کله يوازي په خپل ځان سي

دی د مقصد په لار کي تر دې حده د زيار طرفدار دی :-

تر مطلوبه پوري شرط د رسېدو دی
که تـــــمامه لار په وينو سي آلوده

پښتون د هر راز مشکل په مقابل کي نه ښايي چي د همت لار پرېږدي:-

که اسمان دي د مزري په خوله کي ورکا
د مزري په خـوله کي مه پرېږده هــــمت

خوشحال خان د مغلو په مقابله ډېر ټينګار وکړ، په پای کي چي د هغو په لاس کېووت، هم د ده د پښتنوالي غرور او د نفس لوړتيا د هغو مظالمو نکړه ور ماته، بلکي له بنديخانې څخه د مغلو هم خپلو زامنو ته ډاډ ورکوي، د ده حماسي افکار دلته ښه څرګندېږي چي تاسي دا منظوم مکتوب ولولی:-

په مردن پـــــــــروادار نه يم
په زندان پروادار څـــــــه يم
اشرفخان دي راته کښـــــلي
څه خو خوښ په خط د ده يم
پنځه مياشتي يم په بند کي
بابا ډېر ډاډه پـــــــه زړه يم
زويه ما خو غم د تا کــــــــړ
چي ته ښه يې زه خو ښـه يم
چي فلك سره ســــــر باسي

په همت کي هـــــــغه زه يم

دا مکتوب په بند کي خان د خپل زوی اشرفخان په جواب کي ليکلی دی، خوشحال خان هغه زړه چي د مشکلاتو په مخ کي ولوېږي، د سره زړه نه بولي :-

واړه زړونه فراغت وي په ښادي کي
چي په غم کي مردانه سي زړه هغه

(۳) رشتيا :-

په پښتنواله کي رشتا ډېر اهميت لري، درواغجن ته پښتون نه ويل کيږي، خوشحال خان د رشتا په لار کي و هر راز تاوان ته ولاړ دی، که څه هم په رشتيا کي خلك د ده سره ميرڅي کوي، مګر دی تر رشتيا نه تېرېږي :-

چي ځوان وم دا يم زوړ سوم په رشتيا رشتيا خبرو
عالم د ځان دښمن کړم که دا عيب دی هم دي وي

خان د درواغجن خوله اصلاً خوله نه بولي، د ده په مذهب او د پښتنوالي له پلوه خوله هغه ده چي رشتيا وايي :-

چي دروغ تر خوله وباسي کله خوله ده
چي رشتيا تر خوله وباسي خوله هغه

(٤) ننګيالي توب او مېړانه :

ننګ او مېړانه هغه شيان دي چي د پښتنوالي ولي پکي ولاړي دي، که دغه نه وي پښتنواله هم قطعاً نسته، پښتون د ننګي پر لار، سر ورکوي اما بې ننګي نه سي منلای:-

په تور توپك ويشتلی راسې
د بې ننګۍ احوال دي مه راځه مينه

د پښتنوالي دا مزيت او د پښتنو دا خاصه هغه ملي مميزه ده چي د دوی ثانوي طبيعت ګرزېدلی دی، د پښتون ژوندون چي په ننګه او پښتو او مېړانه، نه و، داسي ژوندون ژوندون نه بولي :

ورځه ورځه تر دکن تېر سه
د بې ننګانو تر ژوندون ښه دي مرګونه

خوشحال هم د ننګي د لاري لېونی دی، د ده کلام د پښتنوالي دا خاصيت په ښه ډول تشريح کوي، دی د پښتو د مېړاني حقيقی معرف دی، لکه چي وايي :-

ننګيالي د ننـــــګ له پاره
په هر څه لـــــــــګوي اور
سر په باد د ســــرې پرېوزه
چي يې نه وي ژوندون نور
چي په نام و ننګ اړ نه وي
که تل ژوي مــــــخ يې نور
سر په دار لك سوی ښه دی
نه لك ســــــــوی پر پېغور

د ننګ سره دا تړلې ده چې د سړي همت به لوړ وي، او طمع به نه لري، خوشحال خان هم د پښتنوالي د ننګ په دنيا کي ډېر مستغني دی، د ده په نظر خپله غړکه تر سلطنت هم ښه ده :-

چي سړې شنوبې يې څښم په وخت د اوړي
بادشاهي د اورنــــــــــګزېب زما غړکه

خوشحال خان د پښتنوالي د زاړه عظمت او په هند کي د لودينانو او سوري پښتنو د شاهنشاهۍ په ياد هر وخت د حسرت اوښکي تويوي، او پښتنو ته د خپلو ورکو اخلاقو او ښېګڼو توصيه کوي :-

د بهلول او د شېرشــــــاه خـــــبري اورم
چي په هند کي پښتانه وو بـــــــادشاهان
شپږ اوه پېړۍ يې هسي پـــــــادشاهي وه
چي په دوی پوري درست خلـك وه حيران
يا هغه پښتانه نور وه دا ځـــــه نور سول
يا د خدای دی اوس دا هسي شان فرمان

پت په پښتو کي يوه جامعه کلمه ده، چي لو لمن لري، پښتون پر خپل پت سر ورکوي، خان وايي :-

سر دي درومي مال دي درومي پت دي نه ځي
د سړي د چاري کل خــــــــــوبي په پت ده

يا :

چي د ننګ په چارو نر نه دی خوشحاله
که يې نر ويني په سترګو هـــم ماده ده

يو وخت د خان زوی چي نظام يې نوم و، مړ سو، خان د ده مرثيه په (٦٠٢) مخ کي ويلې ده، اما ډېر افسوس کوي چي دا ځلمی کشکي د ننګ په لار کي مړ وای، ولي چي د تلتك مرګ د پښتانه له پاره پېغور دی:-

کشکي ځوان د پښتانه په ننګ کي مړ وای
نه چي ګور لره روان ســــــــــو له تلتکه
چي د قــــام په ننګ کي ومــــړ هــــغه زويه
په عالم کي د خـــــپل پلار غاړه کا لــــکه

نو په پښتنواله کي هغه مرګ چي د ننګي په لاره کي وي ډېر ښه دی.

خوشحال خان دنيا او ژوندونه ټوله ننګ ګڼي، که پت نه وي ژوندون هم نسته، او د پته سره ژوندون که څه هم خوار وي، مګر ساری د پاچهۍ دی :-

جهان شرم نام و ننـــــــــګ دی
که دا نه وي جــــــهان ړنګ دی
چي خوشحال باندي ناستي کا
دا پـــــــــوزی نه دی اورنګ دی

(٥) بدائي او تمول :

په پښتنواله کي بډايي او تمول خاص د دغه له پاره ده چي نور استفاده ځني وکي، بخل او کسکی په پښتو کي نسته، پښتون د ماله سره له دې پلوه مينه لري چي په نورو يې وخوري، خان خو هم ابآ عنجد سخي او غني سړی و، ده د خدای کوټه مال ټوله د سخا په لار کي صرف کړی دی، دی وايي :-

چي ګټل خوړل بخښل کا ځوان هـغه
چي توره لري د توري خان هـــــــغه
چي يې ته په ګيلړه وخورې حبـطه سي
د مجلس سره چي خوړ سي خوان هغه

د خان په نظرکي بډاى هغه څوك دى، چي د ده د ثروت ګټه نور اخلي:-

دولتمن سړى هــــــــغه بللى بويه
چي له سينده يې جدا د چا واله سي

خوشحال خان وايي چي زه د زرو دښمن يم، او يو ګړى يې نه پرېږدم، ننګيالى سړى خو خپل دښمن د ځان تر مخه کوي، نو ځکه زر زما له لاسه تښتي :-

زه او زر ســــره له ځايه غليـــــمان يـــو
په جـــــهان کي غليمان سره رغـــــيږي؟
چي غليم د مړني په نظرکــــــــــــبوزي
نور يې زړه د ده و مرګ ته پرکـــــــيږي
شاه زلمى به خپل غليم کا تر ځان وړاندي
و نامرد و ته به سل حـــــــــــيلې دريږي

... الخ ... ص ٤٧٨

دا وه ځيني خلص مواد چي موږ د پښتون خوشحال خان تر عنوان لاندي راوړه، ځکه چي دا مضمون ارته لمن لري، نو مو د اختصار په سبب لنډکى، البته پخپله ويونکي به هم د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزايا مومي.

توريالى او جنګيالى خوشحال خان :-

خوشحال خان محض ويونکى او يوازي شاعر نه دى، بلکي د ده د قول سره عمل او د ګاى سره کړن ملګرى دى، نو لکه دى چي په ويلو او شاعري او ادب کي، پلار او مشرګڼل کيږي، دغسي هم په حرب او توره کي سردار دى، تورياتي توب د پښتنو په خټه اخښلى دى، پښتون چي تورياتي نه و، پښتون نه دى. پښتون د وسلې او توري سره ډېره مينه لري، معشوقه هم د عاشق په تورياتي توب نازيږي :-

توري به نه کړې نو به څه کړې
چي دي شيدې د پښتنې رودلي دينه

پښتنه مينه د بې زړه او بې توري مين عشق پېغورګڼي :-

له سپيني توري نه دي ترپلود
پر بېګنۍ درکړې خوله پښېمانه يمه

خوشحال خان خو حقيقي پښتون دى، نو ځکه تورياتى دى، او دى د خپل عصر يو نامور عسکري قايد ګڼل کيږي، هغه جنګونه چي ده
د مغولو د شاهشاهۍ د لښکرو سره ګړي دي، مشهور دي، د ده
حربي او جنګي احساسات خورا تاوده او آتشين دي، او د عمر ډېره برخه يې په جنګو کي تېره سوې ده، او په اکثرو جنګو کي يې ټپونه اخيستي دي.

د خان کلام جنګي او حربي برخي لري، او د تورياتي توب په ستاينه کي داسي ويناوي لري چي د

پښتونوالي ترجماني يې کوي :-

کل ګټنه ده د تـــــوري
که کابل دی که کشمير
مېړني دي چي ياديږي
په ســـــندرو هم په وير

خان د حرب علمي روح لري، او هر ځای پخپله د خپل لښکر سره يو ځای په جنګ کي درېږي :-

د تورو په ميدان کي چي سودا وي د سرونو
هغه زمان مي ګوره تل به سور وي زما آس

خوشحال خان د جنګ په ميدان کي د توري له پرهاره خوند اخلي، او دغه د مېړاني محك ګڼي :-

کله مېړني دي چي د توري په ميدان کي
دی د تېرې توري په پرهار نه وي محفوظ

يا :-

چي څرګنده سربازي کـــــاندي د تورو
زه خوشحال خټك تر هسي هنر جار سم

توريالی سړی هغه دی، چي د جنګ خوړې خبري او ساعت يې پر تريخ نه وي، بلکي د جنګ له ميدانه خوند اخلي، د خان د خوښۍ وخت خو هم د جګړې وخت دی :-

د خوشحال خټك خوښي په هغه وخت ده
چي بريښنا وسي د تــــــــورو او د غرو

خوشحال خان خپله ازلي برخه د توري ګڼي، او په دغه برخه ډېر خوښ دی :-

بله بخره به په زور له چـــــا وانخلي
د خوشحال بخره چي توره ده له ځايه

د پښتون زوی چي وزوکيږي، کلی او کور او قام ټوله په خوښ وي، په کلي کي د يوه مېړه د زيات توب د زيري نارې وسي، ټوله په دې خوښ وي، چي يو د توري مېړه مو زيات سو، دا ملي خصيصه د پښتنو پر توريالیتوب ښه دلالت کوي خوشحال خان دا ملي روح په دې بيت کي ښه ښيي :-

يا د ښو زويو ســــــــندري دي د زوو
يا د توري په ميدان کي هوی های دی

د توريالي ملت په ملي اشعارو کي د دوی د حماسته احساسات او افکار ښکاره وي، د عربو اشعار دغه مزيت ډېر لري، شاعران يې خپل توريالیتوب ستايي (السيف والخيل والبيداء يعرفنی)، د پښتون شاعر خوشحال خان حماسي افکار هم د ده په ويناکي څرګنديږي، لکه چي وايي:-

لا په خوب کي په لــــړزه پرېوزي له کټه
چي د چا تر غوړ زما د توري شرنګ سي

يا :-

په هغه هنر کي ټينګ اوسه خوشحاله
هر هنر چي ســــپاهي لري په زړه کي

يا :-

د افغان په ننــــــــګ مي وتړله توره

ننګیالی د زمانې خوشحال خټک یم

د پښتنو په نظر کې تر دغه لوړه د پېغور خبره نسته، چې سړی له جنګه تښتې او مردك پر شا وخوري :-

هغه هیڅ مــــېړنی نه دی
چې به توره په قفا خوري

توره او د جنګ قوه خو په هر وخت کې ښه ده، او ډېر عزت او اعتبار لري ، بشریت د دې قوې تابع دی، یو عرب شاعر وایي :-

السیفُ اصـــدق انباء من الکتب
فی حده الحد بین الجد و اللعب

خوشحال خان هم د توري د اقتدار ستاینه داسې کوي :-

چې په توره ترکــــــتازي کا
هغه هر کله کامــــــګار دي
چې یې زړه نه وي د تـــوري
هغه زړونه څه په کـــــار دي
مور دي نه سي بانـــدي بوره
چې مېړونه د کــــــار زار دي
څوك چې سته تر شرقه غربه
د تورزنو خــــــدمتګار دي

په بل ځای کې خوشحال خان خپل زوی ته داسې نصیحت کوي :-

که دي نقش د توري کېښي راته غــــوړ کړه
کامروا به سې هالـــــــــه له خپله کامه
ښه ځوانان به خپل هوډ پرېښږدي لـــه لاسه
که یې سر سي د خــــوني مزري تـــر زامه
که تل توري غشي خوري ماتي د جنګ وړي
مرد به سوړ نه سي په زړه له انتـــــــقامه

په دې رباعي کې خان د پښتنوالي جنګي روح ښه ښکاره کړی دی:-

زویه وروو مه سه چې ځــوانمرد نه وي
مرد د ټیکلي مـــــــرد د نبرد نه وي
مېړه یې مه بوله ښځه پرې نوم کېږده
چې د جنګ غشی وربانديي ورد نه وي

چې مین پر وســــــله نه وي
مرد دي نه وایي خـپل ځان ته
لاس دي سره کا سترګي توري
ځان دي وجوړوي ځــــوان ته

خوشحال خان علاوه پر نورو جنګو تر خپل بند وروسته چې وطن ته راغی د عمر تر پایه یې د مغولو د لښکرو سره سخت جنګونه وکړه او تر پایه د پښتانه په څېر د مغولو سره د خپلي آزادۍ له پاره وجنګېدی،

او لوی لوی جنګونه د ده په قیادت وسوه، چي دی يې په خپله په یوه قصیده کي چي په ۱۰۸٦ هـ کي يې په برمول کي ويلې ده، داسي شمېري : د تهتر په جګړه کي ده د مغولو[۳۹] زره عسکر قتل او تاراج کی، د میرحسیني، د نوښار، د ګنداب، د خاپس جنګونه يې مشهور دي، تفصیل يې په ۵۹۲، ۵۹۳ مخو کي وګورئ. د دې حماسي قصیدې په پای کي خپل حربي احساسات داسي ښکاره کوي :-

ساقي راسه ډکي ډکي پیالې راکــــــړه
چي د میو په مستي کي سم ســــــرشار
پښتنو زلمیو بیا لاسونه ســــــــــره کړه
لکه باز منګ لي سرې کا په خپل ښکار
سپیني توري يې ګلګوني کړې په وینو
په اهاړ کي شګفته ســـــــــــو لاله زار

خوشحال خان په حیث د یوه جنګي قاید، د مغولو پر لښکر باندي سخت یرغالونه کړي او خپل جنګي د پښتنوالي روح يې غلیمانو ته څرګند کړي دي :-

تر اورنګ پاچا مي ویوست
تاو د بند او د زنـــــــــدان
نقش مي کېناوه د تــــوري
په هندو په مســــــــــلمان

د ده نور حماسیات او عسکري افکار او جنګي کارنامې به د ده په کلام کي خاص بیا د قصایدو په برخه کي وګورو.

رند خوشحال خان:-

په مشرقي شاعري کي رندانه اشعار او فکاهي مضامین خورا ډېر دي، دا ګویا د مشرقي شاعرۍ يو توك دی، په پارسي کي له زړو ادیبانو څخه تر متأخرینو پوري اکثر داسي اشعار لري، چي کله کله تر رندۍ هم اوړي. د انوري اشعار په قدماوو کي د قاآني او جلال الملك او نورو فکاهي شعرونه ډېر دي.

په حقیقت کي خو شاعري د طبیعت ترجماني ده، شاعر قلبي واردات په الفاظو سره منظوم کوي، نو انسان خو مختلف احوالونه او اوضاع لري، البته په هر حال کي چي شعر ویلی سوی وي، د هغه حال تصویر دی، سعدي د انسان حال ښه بیانوي :

ګـــــــــــهی برطارم اعلی نشینم
ګهی بر پشت پای خود نه بینم

د خوشحال خان په کلام کي هم رندانه او فکاهي مضامین ډېر دي، ممکنه ده چي ځیني خلك به يې دغسي اشعار خوښ نه کي، مګر موږ د دې له پاره دغه اشعار د ده له کلیاته نه دي ایستلي چي یوه مکمله نسخه منځته راسي.

ځکه چي د ده اشعار هره خوا لري، نو البته هر څوك به پر "خذماصفا ودع ماکدر" کتنه پکي وکي، اما که څوك دغسي اشعارو ته د عیب په نظر وګوري، نو به دا ادبي سهوه وي، ولي چي د هیڅ ادیب کلام له دغسي شعرو څخه خالي نه دی، که چا د مثنوي شریف قصې او د انوري، سعدي حتی د بیدل هزلیات لیدلي وي نو به زموږ خوشحالخان هم نه پړوي.

وطني خوشحال خان :-

د وطن مینه او د خپلي خاوري محبت لکه چي د انسان په ختهکي سته، پښتانه خو په خاص ځېر د وطن سره مینه لري، دوی متل کړی دی چي : " هر چاته خپل وطن کشمیر دی".

خوشحال خان هم د خپله غره سره ډېره مینه لري د ده عمر د وطن د خاوري په ساتنهکي تېر سوی دی او ځان يي پر دغه خاوره وژلی دی. خوشحال خان ډېر وختونه د خپلي خوږې مېني په بېلتون ليري په هندکي تېر کړي او د وطن غوښتو په تور د وطن د غرو او ونو اوګلستان په ارمان خورا د وير نارې وهي ، د ده زړه د وطن د مېني خوږمن دی، د بېلتانه سندري اوکوکاري ځني خيژي :-

کـــه يو ځله مي رسيد وسي تر سينده
نور دي مه وينم په تورو سترګو هنده
نه به سترګي د سړي په ما خوږې سي
نـــه يې مــــاته په اوبو سي د چا تنده

خوشحال خان بېله خپله وطنه پر هيڅ ځای کي نه خوښيږي :-

د خوشحال د زړه خوښي نه سي بې سرايه
خپل وطن يې پر هــر چا باندي کشمير کړ

خوشحا لخان د هند له بنديخانې څخه خپل وطن ته داسي سلامونه او د زړه احترامات استوي :-

که ګذر پر خيرآباد وکـــــــــــــــړې نسيمه !
يا دي ګښت وسي د سرای د سيند پر سيمه
په وار وار سلام ځـــــــــما ورته عرضه کړه
ورسره ځما د لــــــــــــــــوريه ځو تسليمه

... الخ ص ۲۳۷

خوشحال خان له بنديخانې څخه خپل د زړه اور او د بېلتون نارې او غلبلې تل وطن ته را استوي، او خپلي اوښکي د وطن په ياد بهوي :-

د بنو اوښي مي ويني سي ترې خـــاخي
دا د تن جامه مي نه وي د اغـــــــــوستو
دا غزل چي د خوشحال ورسي تر سرايه
ښه ياران به يې نارې وکا په لـــــــوستو

وطن خوګران دی ولي چي هلته سړی زوکړی وي او د هغه ځای په اوبو او هوا لوی سوی وي، خاص بيا هغه وخت ډېرګران دی چي د سړي خواږه خپلوان او اشنايان هلته وي، يو عرب شاعر دا وطني فلسفه داسي ښيي :-

و من مذهبي حُب الديار لاهلها
وللناس فی ما يعشقون مذاهب

خوشحال خان هم دغه فلسفه په ښه ډول څرګندوي :-

چي پکي خـــواږه يـاران دي
پېښور تر هر ديار ښـــــــــــه
ښه په هند کي چـــــنباګل دی

تر داګل د وطـــــــن خار ښه
د سرای قدر نور چـــــا نه زده
په خوشحال دی تر فرخار ښه

خوشحال خان په هندکي اوسي، د دې ځای حیات د ده په نظرکي یو دوزخ دی، د وطن په یاد داسي ژاړي :-

نور جهان سقر سو باندي سرای دارالقرار دی
کله به خوشحال دارالــــــــــقرار لره وردرومي

د خوشحال خان وطن د پښتونخوا یو سپېره غر دی که څه هم دا ځای نور څوك نه خوښوي، مګر د ده په نظرکي داسي قدر لري :-

د وطن وني چندڼ اکـــــــــر دي
خاوري يې واړه مښکو عنبر دي
که سرای و نورو وته سنــګر دی
کاڼي يې واړه ماته ســره زر دي

خوشحال خان د مغولو د لښکرو او جګړو څخه په وطن کي ډېر په تنګ دی، د هغو د جهانګیریٔ حرص دا سپېڅلی پښتون په خپل غره کي هم نه پرېږدي، مګر دی د وطن حب دومره لري چي هیڅکله خپله خاوره غلیمانو ته نه سي پرېښوولای:-

درزی لا ګرز لري غچي ســـــوزن لري
يو جمدر ګوتې خوشحال خـــيرن لري
کوچ يې آسان دی مشکل هيڅ نه دی
غم د يارانو درد د وطـــــــن لـــــري

په دې ډول خوشحال خان یو حقیقي وطن دوست او پر مېنه مین پښتون دی :-

پښتني جوني دي زلفي باد ته نیـــــسي
چي شمال يې بوی راوړي په رنتبورکي

سیاح خوشحال خان :-

خوشحال خان یو سیاح او جهاندیده سړی دی، دی په ټوله هندکي ګرځېدلی او د مشرق په ډېرو ځایو کي يې سیاحت کړی دی، د ده تجربه او توریالیتوب او ادبي اقتدار هم په دغه سبب ډېر دی، پخپله وايي :-

کوم ملك دی له ما پاته چي مـــــي پل نه دی پر ایښی
هر ځای به ورته یادکړم که څوك سته سیاحت کړونی

د ده اشعار اکثر په نورو ځایونوکي ویل سوي دي، چي دا نو د ده جهانګردي راښيي، مثلاً په (۱۰۸۰ هـ) کال چي دی په کابل کي و، یوه بدله يې ویلې ده، چي په (۱۳۷) مخ کي سته، هلته وايي :-

پوره زر اتیا کلونه په کــــــــابل کي
دا غزل مي پر بیاض باندي تحریر کړ

په دغه ډول خان یو جهاندیده او سیاح سړی دی.

مؤلف او ليكونكی خوشحال خان :-

خوشحال خان كه څه هم د عمر ډېره برخه په جګړو او كشمكش كي تېره كړېده، او د توري د ميدان بريالی او نامتو قايد دی، دغسي هم په علم او ادب كي ښه نوم لري، دی د پښتو ژبې پلار ګڼل كيږي، او ډېر كتابونه يې ليكلي دي، د ده كليات او اشعار تر (٤٠) زرو بيتو پوري رسيږي او نور ډېر تاليفونه لري، چي اوس متاسفانه ورك دي. د اروپا مستشرقين تر سل جلدو پوري د ده تأليفات ګڼي او مستر راورټي يې تأليفونه (٢٥٠) بولي[٤٠].

خوشحال خان د پښتنو تاريخ ليكلی او پارسي انوار سهيلي يې په پښتو د عياردانش په نوم ترجمه كړی دی، او يو جلد كوچنی كتاب يې متفرق ديني مضامين ليكلي دي[٤١].

خوشحال خان د يادداښتو كتاب هم لري، چي افضل خان د ده لمسی په تاريخ مرصع كي حواله وركوي[٤٢]. دغسي هم ده فضل نامه (د توري او قلم پر نزاع) ليكلې ده، او فرخنامه او رياض الحقيقت هم د ده تاليفونه دي، چي اوس بالكل كمياقت دي[٤٣]. نور د ده كتابونه او تأليفونه دا دي :

باز نامه : چي د باز او د ښكار بحث دی.

هدايه : له عربي څخه پښتو سوې ده.

آئينه : مذهبي ابحاث دي، له عربي څخه په پښتو.

دستورنامه : د بګړی په باب كي ده.

صحت البدن : حفظ الصحه او طب دی.

دغسي هم راورټي انګليسي مستشرق ليكي چي خوشحال خان يو راز مختصر نويسي او رزم نويسي ايجاد كړې وه، چي فقط د ده په كورنی پوري مخصوصه وه، بل څوك نه په پوهېده او نوم يې "زنځيري" و[٤٤].

په دې ډول خان يو زبردست ليكونكی او مؤلف و، افسوس دی چي د ده آثار ورك سوي دي.

د علم او ادب كورنی :-

خوشحال خان يوازي د پښتو ادب خادم نه دی، بلكي د ده د ادبي مكتب شاګردان او د ده د كورنی افراد هم اكثر فاضل او اديبان پښتانه وه، د ده زامن او لمسيان او نور د كورنی سړي ټوله د علم خاوندان او د ادب د ميدان سړي وه، چي د پښتو ژبي و ادب ته يې لوړ لوړ خدمتونه كړي دي، راورټي وايي چي : د دې علمي كورنی ښځي هم اديباني وې، او دېوانونه د شعر لري، د خوشحال خان يوه ښځه چي د اشرف خان هجرې مور وه ، مشهوره شاعره او اديبه پښتنه وه، چي اشعار يې سته. د دې ادبي كورنی خدمات او علمي كارنامې ډېري دي، بهرام خان د خان زوی ښه ليكونكی و، پخپله خان وايي :-

عطارد دي نور قلم له لاسه كيږدي
چي په دا خوبي بهرام انشاء املا كا

نور د خان د كورنی مشهور ادباء او شعراء دا دي :

(١) اشرف خان :

هجري يې تخلص او د خان زوی دی، لوی د شعر دېوان لري، چي يوه برخه يې راورټي په ګلشن روه كي چاپ كړې ده، او د ده د شعررونه قريحه ښه ځني څرګنديږي، دی په ١٠٩٣ هـ كال د مغولو لښكرو په بېجاپور كي د

دكن بندي كی، او پسله لسوكالو حبسه هوري د وطن په بېلتون كي مړ سو، دی وايي[٤٥] :-

بې وطنه تنها پروت يم په غـــــربت كي
نن له ما سره همدم د صـــــــــنم غم دی
د هيواد اشنا په ستركو لـــــــيده نه سي
كه په خوب راته حاضر سي بس كرم دی
قاصدان له روهه نه راځي مدت ســـــــو
ســـــــــلام باد رارسوي منت يې تم دی

(٢) عبدالقادر خان :-

د خوشحال خان زوی دی، چي په پښتو كي ښه ويل او لوی دېوان لري، ده د سعدي ګلستان په پښتو په نوم د "ګلدسته" ترجمه كړی دی، او بحر خفيف كي يې د جامي يوسف و زلېخا هم نظماً ليكلې ده، د دغو كتابو يو څو برخي مسټر راورټي په ګلشن روه كي چاپ كړي دي. يوسف و زلېخا يې په (١١١٢ هـ) تمام كړی دی. مسټر راروټي د "پښتو شعر په انتخاب" كي دی د (٦٠) كتابو مؤلف بولي، د آدم خان او درخانۍ كتاب هم ده ليكلی دی. عبدالقادر خان مقتدر اديب دی، چي د خپلي كورنۍ روڼ ستوری ګڼل كيږي، دی وايي :

زه خټك د يار په غم تازه ســــــــوم
غوريه خېل رحمان كه سو ورځني سترړی

(٣) صدر خان :

د خان زوی و، تخلص يې صدر دی، دېوان هم لري، د نظامي خسرو او شيرين يې پښتو كړي دي، دی د عشق يو سبق د دنيا او مافيها له پاره كافي ګڼي :-

د عشق يو سبق كافي دی
نور د كل جهان دفتر هيڅ

(٤) سكندرخان :

د خوشحال خان زوی دی چي د مهر او مشتري مثنوی يې ليكلی، او د دېوان خاوند دی، دی وايي :-

مغني ګوتي په زيږ بږدي پـــــــــه بم هم
هم ساقي ســــــــــته هم بهار و صنم هم
كه ناستي د يار د كوی په خاورو مومي
باغ بهار د سكـــــــــــــندر دی ارم هم[٤٦]

(٥) ګوهرخان :

د خوشحال خان زوی او خاوند د دېوان يو ښه اديب دی.

(٦) افضل خان :

د اشرف خان زوی دی چي تاريخ مرصع يې ليكلی دی، بل تأليف يې علم خانه دانش او بل كتاب يې اسم كوفي دی[٤٧].

(٧) كاظم خان :

متخلص په شيدا چي د افضل خان زوی او د خوشحال خان کړوسی دی، شيدا هم د دېوان خاوند او مبتکر اديب دی، چي په (۱۱۳۵ هـ) کال زيږېدلی او په کشمير او سرهند او رامپور کې عمرونه تېر کړي دي، شيدا خوږ کلام لري، او د هند د محبوبانو ستاينه داسي کوي :-

په هندي اداء يې وکړې په ما چـــاري
زه شيدا په زړه ساده د روه افغان يم

(۸) علي خان :

هم د خوشحال خان له کورنۍ څخه دی، لوی دېوان لري، زبردست شاعر دی، دا بيت له ده دی :-

زه درپسي درست شپه پټ ژاړم لـــــکه پرخه
ته سبا خندان لکه ګل وازګرېوان د چا يې؟

لنډې دا چي له دغي کورنۍ څخه د پښتو زبردست او پياوړي اديبان وتلي، او هغه خدمت چي دې کورنۍ پښتو ته کړي دي، بل چا نه دي
کړي.

د خوشحال خان ادبي شهرت :-

خوشحال خان د پښتو شعر پلار او لومړی استادګڼل کيږي، خوشحال خان يوازي پښتانه نه پېژني، بلکي د اروپا محققين او پلټونکي پوهان يې ښه پېژني، په ټولو کتبخانو او علمي ځايو کي د ده دېوانونه سته، او څو تنو د ده وېناوي پخپلو ژبو ترجمه کړي دي.

اسلامي انسکلوپيډيا د ده په باب کي داسي ليکي :

"خوشحال خان توريالی او شاعر او مشهور خان و، د ده اشعار له وطنخواهۍ څخه ډک دي ... ص ۹۷٦ ج ۲".

دارمسټر فرانسوی مستشرق وايي : "خوشحال خان د توريالي توب او شعر روح ګڼه درلود".

ابرهام ګريرسن انګليس وايي :

"خوشحال خان د خټکو توريالی مشر و، د ده شعر نسبت و نورو شاعرانو ته ډېرخوږ دی".

راورټي وايي :

"خوشحال خان د پښتو ډېر مشهور اديب دی، د ده اشعار په اروپا کې ډېر خوښ سوي دي، او قدر يې کوي".

سی ای بيدولف د ۱۷ قرن په اشعارو کي ليکي :

"خوشحال خان ډېر استعدا او فوق العاده پوهه درلوده، هيڅ مضمون نه دی پاته چي ده په شعر کي نه دي ويلي، د ده اشعار د وطن خواهۍ خوا لري، د حرب، عشق، مذهب، اخلاق او فلسفې څخه وېناوي کوي".

دا وه د اروپا د پوهانو افکار نسبت و خان ته، په پښتو کي د ده شهرت او ادبي منزلت پخپله پښتنو ته ښه اوڅار دي، تر دې حده چي د ده وېناوي د عوامو په خولو کي اوس د متلو پر ځای ويل کيږي، مثلاً :

مه خوشحال وای مه خټك وای مه خاني وای
چچ په لاس کي مســلی وای خو ځوانی وای

وفات او وروستنۍ وينا:-

خوشحال خان د عمر په آخر کي چي ډېر سپين ږيری سو، اپرېدو ته ولاړ، او عزلت يې وکړ، چي عمر يې

(۷۸) کالو ته ورسېدی په ۲۸ د ربيع الاول (۱۱۰۰) هجري کال سم له (۱٦۹۱ ع) کال سره په ډېره ناکامي وفات سو، او پخپل مسکن کي چي سرای نوميږي د لوړو غرو په لمن کي ښخ سو (٤۷)، د خوشحال خان وروستنۍ وينا او آخرنی وصيت دغه و :

"ما هلته ښخ کړئ، چي د مغولو سيوری مي پر خاوره ونه سي، او د مغولو د سپرو د پښو ګرز مي پر هديره ونه لوېږي".

د هند فيلسوف علامه اقبال د پښتنو د دې نامتو مشر او اديب او فيلسوف دا وصيت په دې ډول نظم کړی دی :

کهول تجهـ سی ای همنشين دل کی بات
ده مدفن هی خوشحال خان کـــــو پسند
اړا کر نه لائی جهان باد کـــــــــــــــوه
مغل شهسوارون کی ګرد ســـــــــــمند

خاتمه :-

خوشحال خان دا ډيري پېړۍ کيږي چي تر خاورو لاندي دی، مګر د ده نوم ژوندی دی، او هيڅکله نه مري، ده پښتنو ته د مليت لار ښوولې ده، ده د پښتنو مړه ژبه ژوندۍ کړې ده، د ده پښتنوالي په نوم قرباني کړې ده، دی د پښتنو لومړی توريالي او عالم او فيلسوف او اديب او ملي سردار دی، که پښتنواله نه وي مړه، که پښتون ژوندی وي، که دا خاوره د پښتانه په نوم ياديږي، د خوشحال خان په نامه به د افتخار ځلي درپږي، او د پښتنو ځلمی نسل بې په نوم افتخار کوي، او په خوشحال خان به وياړي.

ما دا کرښي د دې ښاغلي په نامه وليکلې، ګوندي ځلمي پښتانه يې ولولي، او د ده روح ښاد سي.

رحماً الله عليه رحماً واسعاً

همېشه به پرې نارې وي د بلبــــــــــــلو
دا چي ساز کړ نن خوشحال په ويل باغ

پارسي اشعار :-

خوشحال خان په پارسي کي هم روانه طبعه لري، او خواږه اشعار په دغه ژبه کي وايي، مګر د مليت په مينه دی پښتو شعرونه غوره کوي، لکه چي په خپله وايي :-

پارسي شعر مي هم زده سليقه لـــــــــــــــــــــــرم د واړو
د پښتو شعر مي خوښ سه هر څوك خپل ګڼي ښاغلي

خوشحال خان په پارسي شعر کي کوهی يا روهی تخلص کوي، د ده ډيري پارسي بدلي سته، موږ له پاره د نمونې د ده څو بدلي دلته رانقل کوو:-

پير ما از مى پرستى تـــــــوبه فرمايد مرا
الله الله وقت ګل اين توبه مـــــيشايد مرا
هر که از نـــــــظارهٔ روى بتان منعم کند
پند او ګـــــــــيرم بدل در دل نمى آيد مرا

شوق زلف یار دارم برجنون خـــــویشتن
خودگواهی میدهم زنجیر می باید مـــــرا
غم چو آتش دل سمندر وار میرقصد درو
راستی جز غم کنون خاطر نیاســـاید مرا
ازجفای خار بلبل برنمیـــــــــگردد زگل
چون جفایش بیش بینم مهر افزاید مـــــرا

نام لبت گرفتن شیرین کـــــــــــــند دهانرا
خوشوقت آنکه بوسد پیوســــــــته آن لبانرا
درد درون دلرا گر درکـــــــشم بـــــــــپوشم
لیکن چه چاره سازم این چشـــم خون فشانرا
هر گفتگو که باشد جز ذکـــــــر روی آن بت
نامردم ار نه بندم زان گفتـــــــــــگو زبانرا
مجنون ذکر لیلی فرهـــــــاد و ذکر شیرین
در پیش شان چه خوانی صدگونه داستان را
نوبهار و می و معشوقه و جامست اینجـــا
زهد و پرهیز و ورع را چه مقامست اینجـــا
قصه کوتاه که در مذهب ما ای صوفـــــی
غیر می هر چه بود جمله حرامست اینجـــا
یا رب آن مغبچه؟ را هیچ گزندی مرســـان
که برویش نگران خاص و عوامست اینجا
پیشم از مشك خطادم مزن ای باده فروش
که پر از نکهت آن زلف مشامست اینجـــا
شاه من تند مران رخش که بس مردم شهر
بهر نظارهٔ تو بر در وبامست اینجـــــــــا

ازو دل برگرفتن کارمـــــــــــن نیست
که از جان سیر گشـتن کار تن نیست
چمن را گر چه گلها بس شـــــگرفست
ولی همچو رخت گل در چـــمن نیست
مرا گوئی وصـــــف دهـــــــــــانم
چه گویم چون درو جای سخـن نیست
من وسودای رویت تا که هســــــــتم
اگر چه خود ترا پروای من نـــــیست
چرا خوشحال را پرسی که چـــــونی

مگر از چهرهٔ او مـــــــــبرهن نیست

حدیث روی او بامن بگوئید
به بلبل ازگل وگلشن بگـــــــــگوئید
نه آن چشم و نه آن مژگان نه ابروست
بلای دین و جان و تن بــــــــــگوئید
ز ســــــــــیل اشك من پروا ندارد
دلست این سنگ و یا آهن بـــــگوئید
شب وصـــــل است مو آنجا نــمانده
تو کی گنجی به پیراهن بـــــگوئید
ز لعل شــــــــــکرین او نـــــباتی
بکــــوهی میرسد من من بـــگوئید

نیست دمی که نرگست فتنه بپا نمیـــکند
نیست شبی که دیده ام بیتو ژرا نمیـــکند
آنچه رو لعل تو کند آبحیات کی کـــــــند
آنچه روز لف میکند مشـــك خطا نمیکند
نگهت زلف مشك بو میـــــــطلبم به آرزو
چون کنم این ترحمی باد صبا نمیـــــکند
وقت بهار میرود بلبل خوشنوا بخـــــوان
دور نشاط گل چو عمر هیچ وفا نمیـــکند
روهی و جور مهوشان درد و بلای عاشقی
لذت درد یافته یاد دوا نمیـــــــــــکند

لطف بی حد و بی عدد کـــــردی
اینکه قتلم به تیغ خود کـــــردی
تیغ تو آب زندگـــــــانی داشت
کشتی و زنده ابد کـــــــــــردی
دل زمن خواستی و جــــان رادم
جان من بازگـــــــو که بد کردی
چه شرابیست اینـــــــکه روهی را
بیکی جرعه بی خرد کــــــردی (٤٨)

لمن ليکونه

۱. مټاريخ مرصع، حيات افغاني، خورشيد جهان، فخر افغاني، مرآت الافاغنه.
۲. حيات افغاني.
۳.

سن د هجر زر و پنځوس و
چي شهيد سو شهباز خان

٤. تاريخ مرصع او اسلامي دايرآ المعارف.
٥. د اولس قرن اشعار د سی آی بيډولف انګليس.
٦. حيات افغاني.
۷. هجري لوی اديب دی، دی وايي :-

بيجاپور هجري په خوب لـــــيدلی نه و
آخر پېښ سي هغه کار چي يې قضا کا

۸. تاريخ مرصع.
۹. شعر العجم ج ٥.
۱۰. مغنی اللبيب.
۱۱. د دوکتور راپوپورټ مبادي فلسفه.
۱۲. تاريخ فلسفه د حنا اسعد.
۱۳. مبادي فلسفه.
١٤. فلسفآ الاخلاق.
۱٥. د ټي جي ډوبوتر د اسلام د فلسفې تاريخ ص ۱٥۱.
۱٦. علم تربيه د نوبخت.
۱۷. علم تربيه.
۱۸. حيات العلوم.
۱۹. کيميای سعادت.
۲۰. فلسفآ الاخلاق ص ۷.
۲۱. د کابل مجله، ص ۷۰٤ ج ٦.
۲۲. علم تربيه ص ۱۳.
۲۳. دا عربي بيت هم دغه عقيده ښيي : -
و ما هذه الاخلاق الاتـــــــبائع
فمنهن محمود و منهن مذموم
۲٤. احياء العلوم الدين.
۲٥. بل الانسان علی نفسه بصيره و لو القی معاذيره)الآيه(.
۲٦. زبدآ الصحايف.
۲۷. اخوان الصفا ج ۱ ص ۲۳.

۲۸. د علامه اقبال فلسفهٔ عجم ص ۱۰۹.
۲۹. کتاب الهند ص ۱٦ لیډن.
۳۰. د خیام کلیات الوجود.
۳۱. وګورئ المنقذ من الضلال د حضرت امام غزالي ص ۳۰.
۳۲. فلسفهٔ عجم.
۳۳. وګورئ حجۃ الله البالغه د حضرت شاه ولي الله دهلوي.
۳٤. وګورئ کشف الضنون بیان دتصوف.
۳۵. شعر العجم ج ۵.
۳٦. وګورئ مخزن الاسلام د اخوند درویزه ننګرهاري.
۳۷. د پښتو شعر تاریخچه ص ۲۳ – ۲٤.
۳۸. ایچ، جي راورټي مقدمه د پښتو ګرامر.
۳۹. د پښتو شعر تاریخچه.
٤۰. راورټي.
٤۱. وګورئ تاریخ مرصع طبع د پادري هیوز په کلید افغاني کي.
٤۲. وګورئ د پادري هیوز د کلید افغاني مقدمه.
٤۳. د کابل مجله لیك د ښاغلي زمریالي ج ٦ ص ۲٤٤.
٤٤. ګلش روه د راورټي.
٤۵. د هیوز چمن بې نظیر.
٤٦. د هیوز کلید افغاني.
٤۷. د هیوز کلید افغاني او د سرحد مجله.
٤۸. د خوشحال مرغلري د ۹ مخ شخه تر ۸٤ یم پوري، ۱۳۱۷ د کندهار چاپ.